

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

Кафедра психології

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри _____
(підпис)

(наукове звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

« ____ » _____ 202 ____ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему: «Особливості відповідальності підлітків з девіантною поведінкою»

Виконала:

студентка групи ТУод-8-24-М1ПС(2,0здс)
(шифр групи)

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

Карташова Вікторія Павлівна
(ПІБ студента)

(підпис студента)

Керівник: доктор психол. наук, професор,
професор кафедри

Говорун Тамара Василівна

(підпис наукового керівника)

2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

Кафедра психології

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Спеціальності: 053 «Психологія»

Освітньої програми: «Психологія»

«Затверджую»

Завідувач кафедри _____
(підпис)

(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ)

«_____» _____ 2026р.

Завдання

на кваліфікаційну роботу студента

Карташової Вікторії Павлівни

(прізвище, ім'я, по батькові)

1.Тема кваліфікаційної роботи Особливості відповідальності підлітків з девіантною поведінкою

2. Керівник кваліфікаційної роботи: доктор психол. наук, професор, професор кафедри
Говорун Тамара Василівна

2. Строк подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист: Травень
2026р.

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням /окремі аспекти роботи, обсяги роботи
Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (80 найменувань). Загальний обсяг роботи – 101 друкований аркуш, обсяг основної частини роботи складає 93 сторінки.

4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження:
Кваліфікаційна робота містить 6 таблиць

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітка
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
1.	Збір та опрацювання наукових джерел	Листопада 2025	Листопад 2025	Проведено аналіз літератури
2.	Написання вступу	Грудень 2025	Грудень 2025	Узгоджено з науковим керівником
3.	Розділ 1. Відповідальність як провідна проблема психології	Грудень 2025	Грудень 2025	Теоретична частина завершена
4.	Розділ 2. Організація та методи дослідження відповідальності підлітків з девіантною поведінкою	Січень 2026	Січень 2026	Проведено аналітичні розрахунки
5.	Розділ 3. Емпіричне дослідження відповідальності підлітків з девіантною поведінкою	Березень 2026	Березень 2026	Розроблено практичні пропозиції
6.	Висновки	Квітень 2026	Квітень 2026	Сформовано підсумки дослідження
7.	Оформлення списку використаних джерел	Квітень 2026	Квітень 2026	Перевірено відповідність вимогам
8.	Подання роботи на перевірку керівнику	Квітень 2026	Квітень 2026	Роботу подано
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	Травень 2026	Травень 2026	Допуск до захисту

АНОТАЦІЯ

Карташова В.П. «Особливості відповідальності підлітків з девіантною поведінкою» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» –ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Київ, 2026.

Актуальність дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою зумовлена зростанням кількості поведінкових відхилень у підлітковому середовищі, що проявляються у порушенні соціальних норм, агресивності, конфліктності, схильності до адиктивної поведінки, правопорушень та інших асоціальних форм активності.

Мета дослідження: провести дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою.

У роботі були використані наступні **методи дослідження:** метод теоретичного аналізу наукових джерел, психолого-діагностичного обстеження, математичної обробки результатів дослідження

Ключові слова: *особистість підлітка, відповідальність, девіантна поведінка, самореалізація.*

ANNOTATION

Kartashova V.P. "Features of the responsibility of adolescents with deviant behavior" – It's Manuscript.

Diploma's work in obtaining the educational qualification of "master's" PJSC «Institution of higher education «Interregional Academy of Personnel Management», 2026.

The relevance of studying the characteristics of responsibility of adolescents with deviant behavior is due to the increase in the number of behavioral deviations in the adolescent environment, which manifest themselves in violation of social norms, aggressiveness, conflict, a tendency to addictive behavior, offenses and other asocial forms of activity.

The **purpose** of the study: to conduct a study of the characteristics of responsibility of adolescents with deviant behavior.

The following research **methods** were used in the work: the method of theoretical analysis of scientific sources, psychological and diagnostic examination, mathematical processing of research results

Keywords: *adolescent personality, responsibility, deviant behavior, self-realization.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРОВІДНА ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЇ	13
1.1. Дослідження відповідальності в психологічній науці	13
1.2. Внутрішня структура відповідальності підлітків з девіантною поведінкою	35
1.3. Психологічні особливості підлітків з девіантною поведінкою	47
Висновки до першого розділу.....	52
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	54
2.1 Особливості організації та етапи дослідження відповідальності підлітків з девіантною поведінкою	54
2.2. Метод психолого-діагностичного обстеження підлітків з девіантною поведінкою	60
Висновки до другого розділу.....	67
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ	69
3.1. Результати дослідження складових компонентів відповідальності підлітків з девіантною поведінкою	69
3.2. Методичні рекомендації з розвитку відповідальності підлітків з девіантною поведінкою	87
Висновки до третього розділу.....	90
ВИСНОВКИ.....	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	94

ВСТУП

Актуальність дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою зумовлена зростанням кількості поведінкових відхилень у підлітковому середовищі, що проявляються у порушенні соціальних норм, агресивності, конфліктності, схильності до адиктивної поведінки, правопорушень та інших асоціальних форм активності. Сучасні соціальні трансформації, нестабільність суспільства, вплив інформаційного середовища, послаблення виховної функції сім'ї та освітніх інституцій значною мірою ускладнюють процес соціалізації підлітків, що актуалізує проблему формування відповідального ставлення до власних дій та вчинків.

Підлітковий вік є особливо важливим етапом становлення особистості, оскільки саме в цей період активно формуються моральні цінності, самосвідомість, система соціальних орієнтирів та здатність до самоконтролю.

Водночас емоційна нестійкість, прагнення до самоствердження, підвищена чутливість до впливу однолітків і недостатня сформованість механізмів саморегуляції можуть сприяти виникненню девіантних проявів. У таких умовах проблема відповідальності набуває особливого значення, адже вона виступає важливою характеристикою зрілої особистості, що визначає здатність людини усвідомлювати наслідки власної поведінки, дотримуватися соціальних норм і приймати обґрунтовані рішення.

Особливої уваги потребує вивчення відповідальності саме у підлітків із девіантною поведінкою, оскільки недостатній рівень розвитку відповідальності часто пов'язаний із імпульсивністю, агресивністю, низьким рівнем самоконтролю та схильністю до ризикованих форм поведінки. Науковці наголошують, що девіантна поведінка підлітків нерідко трансформується у стійкі асоціальні або навіть кримінальні форми, якщо своєчасно не здійснювати психологічну профілактику та корекцію.

Актуальність проблеми посилюється також тим, що сучасні підлітки перебувають під значним впливом соціальних мереж, інформаційного тиску

та кризових суспільних процесів, що може негативно позначатися на розвитку моральної свідомості та відповідальної поведінки. Недостатня сформованість відповідальності ускладнює адаптацію підлітків до соціального середовища, сприяє виникненню конфліктів у міжособистісних стосунках та підвищує ризик дезадаптації.

Водночас аналіз психологічної літератури свідчить про те, що проблема відповідальності підлітків із девіантною поведінкою залишається недостатньо дослідженою. Значна кількість наукових праць присвячена причинам і проявам девіантної поведінки, агресивності, акцентуаціям характеру та особливостям соціалізації підлітків, однак питання взаємозв'язку девіантності та розвитку відповідальності потребує подальшого комплексного вивчення.

Таким чином, актуальність дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою визначається необхідністю поглиблення наукових уявлень про психологічні механізми формування відповідальної поведінки, а також потребою розроблення ефективних психолого-педагогічних програм профілактики та корекції девіантних проявів у підлітковому середовищі. Результати такого дослідження можуть бути використані у практичній діяльності психологів, педагогів, соціальних працівників і фахівців системи освіти з метою сприяння гармонійному розвитку особистості підлітка та його успішній соціальній адаптації.

Мета дослідження: провести дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою

Для досягнення поставленої мети в процесі дослідження ставилися такі основні **завдання:**

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми з розвитку відповідальності та особистості підлітків з девіантною поведінкою .
2. Укласти комплекс методик для розв'язання емпіричних задач дослідження.
3. Організувати та провести емпіричне дослідження

4. Укласти методичні рекомендації з розвитку відповідальності підлітків з девіантною поведінкою

Об'єкт дослідження- особистість підлітка

Предмет дослідження - особливості відповідальності підлітків з

д

е **Методи дослідження**: метод теоретичного аналізу наукових джерел, метод психолого-діагностичного обстеження, методи статистичного аналізу результатів дослідження.

а В емпіричному дослідженні було застосовано були використані такі методики: До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методики: методика «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК), розроблена Е.Ф.Бажиним, Ї.А.Голинкіною і А.М.Еткіндом; Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р.Кеттелла (16-PF, R. Cattell); «Самоактуалізаційний тест» (САТ), розроблений Ю.Є.Альошиною, Л.Я.Гозманом та М.В.Загікою (адаптація опитувальника особистісних орієнтацій Е.Шострома (Personal Orientation Inventory, E.Shostrom); Метод діагностики міжособистісних відносин (модифікований варіант методики Т.Лірі).

в **Теоретичне значення** дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою полягає у поглибленні наукових уявлень про психологічні механізми формування відповідальності в умовах порушеної соціалізації особистості. Дослідження цієї проблематики сприяє розширенню знань щодо закономірностей розвитку моральної свідомості, саморегуляції та поведінкових стратегій у підлітковому віці, а також дозволяє уточнити специфіку взаємозв'язку між рівнем відповідальності та проявами девіантної поведінки.

Особливого значення набуває вивчення відповідальності як інтегративної властивості особистості, що поєднує когнітивний, емоційно-вольовий і поведінковий компоненти. У межах дослідження відповідальність розглядається не лише як здатність усвідомлювати власні обов'язки та наслідки вчинків, а й як важливий механізм самоконтролю, соціальної

адаптації та регуляції поведінки. Це дозволяє поглибити теоретичні підходи до розуміння особистісного розвитку підлітків та особливостей їхньої соціальної поведінки.

Теоретична цінність дослідження полягає також у систематизації наукових підходів до вивчення девіантної поведінки підлітків. Аналіз психологічних, соціально-педагогічних та вікових аспектів девіантності дає змогу уточнити роль відповідальності у структурі особистості підлітка та визначити її як один із ключових чинників попередження асоціальних проявів.

Дослідження сприяє поглибленню наукових уявлень про взаємозв'язок між рівнем сформованості відповідальності, особливостями морального розвитку, самооцінкою, локусом контролю, рівнем тривожності та схильністю до порушення соціальних норм.

Важливим теоретичним аспектом є також уточнення психологічних характеристик підлітків з девіантною поведінкою. Отримані результати можуть розширити наукові уявлення про особливості їхньої емоційно-вольової сфери, механізми прийняття рішень, рівень саморегуляції та здатність до прогнозування наслідків власної поведінки. Це створює підґрунтя для більш глибокого розуміння причин виникнення девіантних форм поведінки та особливостей їх розвитку у підлітковому віці.

Крім того, дослідження має теоретичне значення для розвитку вікової, педагогічної та соціальної психології, оскільки дозволяє конкретизувати роль соціального середовища, сімейного виховання, міжособистісних взаємин та освітнього простору у формуванні відповідальності підлітків. Вивчення цієї проблеми сприяє уточненню концепцій соціалізації особистості та розширює наукові уявлення про умови гармонійного особистісного розвитку в підлітковому віці.

Теоретична значущість дослідження полягає також у можливості подальшого використання його результатів для розроблення нових концептуальних підходів до профілактики девіантної поведінки. Визначення психологічних чинників формування відповідальності створює наукову

основу для побудови моделей психолого-педагогічного супроводу підлітків групи ризику та вдосконалення сучасних підходів до виховання відповідальної особистості.

Таким чином, дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою має вагоме теоретичне значення, оскільки сприяє поглибленню наукового розуміння механізмів особистісного розвитку підлітків, розширює уявлення про психологічну природу девіантної поведінки та формує підґрунтя для подальших наукових досліджень у сфері психології особистості, соціалізації та поведінкових відхилень.

Практичне значення дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою полягає у можливості використання отриманих результатів для вдосконалення психолого-педагогічної роботи з підлітками, схильними до порушення соціальних норм і дезадаптивних форм поведінки. Виявлення психологічних особливостей відповідальності у цієї категорії підлітків дозволяє розробити більш ефективні методи профілактики, психокорекції та соціально-педагогічного супроводу.

Практична цінність дослідження визначається тим, що його результати можуть бути використані практичними психологами, соціальними педагогами, педагогами закладів освіти, працівниками соціальних служб та фахівцями ювенальної превенції у процесі роботи з підлітками групи ризику.

Отримані дані сприятимуть більш точній діагностиці рівня сформованості відповідальності, виявленню схильності до девіантної поведінки та визначенню індивідуально-психологічних чинників, що впливають на поведінкові відхилення.

Важливе практичне значення дослідження полягає у можливості створення та впровадження корекційно-розвивальних програм, спрямованих на формування відповідального ставлення до власної поведінки, розвиток самоконтролю, моральної свідомості, навичок прийняття рішень та прогнозування наслідків власних вчинків. Такі програми можуть включати тренінгові заняття, психопросвітницькі заходи, групові дискусії, вправи з

розвитку емоційно-вольової сфери та формування соціально прийнятних моделей поведінки.

Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення профілактичної роботи у закладах загальної середньої освіти. Зокрема, вони сприятимуть розробленню системи раннього виявлення підлітків із ризиком формування девіантної поведінки та організації комплексної психологічної підтримки таких учнів. Практичне застосування отриманих результатів дозволить підвищити ефективність виховної роботи, спрямованої на формування відповідальності, правосвідомості та соціальної зрілості підлітків.

Особливе значення результати дослідження мають для роботи з батьками підлітків. Вони можуть бути використані під час проведення консультативної та просвітницької роботи щодо особливостей виховання відповідальної поведінки, розвитку позитивних сімейних взаємин, формування адекватних вимог і способів контролю за поведінкою дітей. Це сприятиме покращенню психологічного клімату в сім'ї та зниженню ризику виникнення девіантних проявів у підлітковому віці.

Практичне значення дослідження полягає також у можливості використання його результатів у підготовці майбутніх психологів, соціальних працівників та педагогів. Матеріали дослідження можуть бути включені до навчальних курсів із вікової, педагогічної, соціальної та юридичної психології, а також використовуватися під час підготовки методичних рекомендацій і навчально-практичних програм.

Крім того, результати дослідження можуть стати основою для розроблення комплексних програм профілактики правопорушень серед неповнолітніх та попередження асоціальної поведінки у молодіжному середовищі. Формування відповідальності як важливої особистісної якості сприятиме соціальній адаптації підлітків, розвитку конструктивних форм взаємодії та зниженню рівня поведінкових відхилень.

Таким чином, практичне значення дослідження особливостей відповідальності підлітків з девіантною поведінкою полягає у можливості

використання його результатів для підвищення ефективності психолого-педагогічної допомоги, удосконалення профілактичної та корекційної роботи, формування відповідальної поведінки підлітків та створення умов для їх успішної соціалізації й гармонійного особистісного розвитку.

Структура дипломної роботи визначена метою та завданнями магістерського дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (80 найменувань). Загальний обсяг роботи – 101 друкований аркуш, обсяг основної частини роботи складає 93 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРОВІДНА ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Дослідження відповідальності в психологічній науці

Відповідальність розглядається як особлива форма особистісної саморегуляції та самовизначення, що проявляється у здатності людини усвідомлювати себе джерелом власних учинків, рішень і їхніх наслідків. Вона пов'язана з розумінням власної ролі у виникненні певних змін у навколишньому середовищі та у власному житті, а також із готовністю контролювати й оцінювати власний вплив на перебіг подій. Відповідальність відображає рівень зрілості особистості, її здатність до свідомого вибору та прийняття наслідків власної поведінки [16].

У психологічній науці, особливо в межах західних досліджень, відповідальність тривалий час вивчалася переважно не як цілісний феномен, а через окремі прояви, характеристики або поведінкові аспекти, які піддавалися експериментальному аналізу чи вимірюванню за допомогою психодіагностичних методик. Однією з найважливіших форм цього явища виступає соціальна відповідальність, що характеризується орієнтацією людини на суспільні інтереси, здатністю враховувати потреби інших людей, дотримуватися соціальних норм, моральних вимог та виконувати покладені на неї соціальні ролі й обов'язки. На відміну від егоцентричної поведінки, соціально відповідальна особистість схильна узгоджувати власні дії із потребами соціального середовища та загальноприйнятими правилами співіснування [12, 26, 44].

У світовій психології проблема відповідальності традиційно досліджується у двох основних напрямках — моральному та каузальному (причинно-наслідковому). Більшість наукових визначень цього поняття поєднують моральний і когнітивний компоненти. Моральний аспект

пов'язаний із регуляцією поведінки на основі етичних норм, цінностей та морального вибору, тоді як когнітивний аспект стосується здатності людини прогнозувати наслідки власних дій і приймати рішення з урахуванням можливих результатів. У зв'язку з цим відповідальність може пояснюватися як зовнішніми чинниками — суспільними вимогами, нормами чи контролем, так і внутрішніми детермінантами, такими як совість, самоконтроль, особистісні переконання та внутрішня мотивація [4, 24, 49, 50].

У межах теорій моральної свідомості було сформовано кілька концепцій, що пояснюють природу відповідальності та закономірності її розвитку. Зокрема, К. Хелкман виокремив три основні етапи становлення відповідальної поведінки особистості [54].

Перший етап — автономна суб'єктивна відповідальність — характеризується переважанням індивідуального переживання відповідальності, коли людина орієнтується переважно на власні уявлення та переживання.

Другий етап пов'язаний із розумінням відповідальності як соціального обов'язку, коли поведінка людини визначається необхідністю дотримання суспільних норм і виконання соціальних вимог.

Третій етап — моральна відповідальність — ґрунтується на внутрішньо прийнятих моральних принципах, які стають основою саморегуляції поведінки та особистісного вибору.

Важливий внесок у дослідження відповідальності зробив Ф. Хайдер, який розробив типологію атрибуції відповідальності, тобто пояснення причин поведінки та розподілу відповідальності між людиною і зовнішніми обставинами. Його концепція передбачає п'ять рівнів приписування відповідальності.

На першому рівні — «асоціації» — особа вважається відповідальною за будь-який результат, що певним чином пов'язаний із нею.

Другий рівень — «причинність» — передбачає відповідальність навіть у тих випадках, коли людина не могла передбачити наслідки своїх дій.

Третій рівень — «передбачуваність» — базується на відповідальності за наслідки, які можна було прогнозувати.

Четвертий рівень — «навмисність» — пов'язує відповідальність лише з тими діями, які були свідомо заплановані людиною.

Найвищий рівень — «виправдуваність» — передбачає розподіл відповідальності між особистістю та соціальним оточенням, враховуючи вплив зовнішніх умов на поведінку людини [76].

Досліджуючи закономірності морального розвитку дитини, Жан Піаже розглядав відповідальність як один із важливих компонентів загального процесу становлення моральної свідомості особистості [16]. На його думку, розвиток відповідальної поведінки безпосередньо пов'язаний із формуванням моральних суджень, засвоєнням соціальних норм і переходом дитини від зовнішнього підкорення правилам до їх внутрішнього усвідомлення.

Продовжуючи та розвиваючи ідеї Ж. Піаже, Л. Кольберг стверджував, що моральна свідомість формується в процесі активної взаємодії особистості із соціальним середовищем. Учений наголошував, що людина не просто пасивно засвоює моральні норми, а творчо переосмислює їх у ході соціального досвіду, що й забезпечує поступовий розвиток відповідального ставлення до власних дій та вчинків [73].

У межах концепції локусу контролю, запропонованої Д. Роттером, відповідальність пов'язується з тим, яким чином людина пояснює причини подій власного життя. Згідно з цією теорією, існують два основних типи контролю — внутрішній (інтернальний) та зовнішній (екстернальний).

Інтернальний локус контролю проявляється у схильності особистості брати відповідальність за власні успіхи й невдачі на себе, пояснюючи результати діяльності своїми здібностями, характером, зусиллями або прийнятими рішеннями. Людина з таким типом контролю вважає себе активним суб'єктом власного життя та усвідомлює свій вплив на перебіг подій.

Натомість екстернальний локус контролю характеризується тенденцією пояснювати події зовнішніми чинниками — випадком, обставинами, впливом інших людей або соціального середовища. У такому випадку відповідальність за наслідки власної поведінки частково або повністю переноситься на зовнішні умови.

На думку Роттера, інтернальність і екстернальність є відносно стійкими властивостями особистості, які впливають на поведінку людини, рівень її активності, самостійності та здатності до прийняття рішень [71].

Проблематика відповідальності в контексті теорії локусу контролю стала предметом досліджень багатьох психологів, зокрема Д. Макклелланд, Д. Аткінсон та Г. Віткін. У своїх працях вони переважно акцентували увагу на окремих компонентах відповідальності — когнітивних, мотиваційних чи емоційних. Дослідники вивчали, яким чином особливості мислення, мотивації досягнення, рівень самоконтролю та емоційна сфера впливають на формування відповідальної поведінки особистості [54].

Окремий напрям у дослідженні відповідальності представлений у працях Ш. Шварца, який розглядав відповідальність як внутрішній мотив допомоги та підтримки інших людей. Саме він увів поняття «дифузії відповідальності», під яким розуміється зниження особистісного відчуття відповідальності в ситуаціях, коли поруч присутні інші люди, здатні надати допомогу. За таких умов людина схильна перекладати відповідальність на оточення, вважаючи, що необхідні дії здійснить хтось інший. Цей феномен особливо яскраво проявляється у кризових або надзвичайних ситуаціях і є важливим для розуміння соціальної поведінки особистості [25].

Сучасні дослідники також пов'язують відповідальність із розвитком моральної самосвідомості людини. Зокрема, Ю. А. Алексєєва визначає моральну самосвідомість як складну психологічну систему, що формується в процесі соціалізації та включає засвоєні особистістю моральні цінності, переконання, нормативні установки, ідеали та етичні принципи. Саме ці внутрішні утворення дозволяють людині співвідносити власні дії, мотиви та

наміри із прийнятими моральними нормами й оцінювати свою поведінку з позицій добра, справедливості та відповідальності. Моральна самосвідомість впливає практично на всі сфери психічної діяльності особистості: мотивацію, самооцінку, рівень домагань, вибір життєвих цілей, способів їх досягнення та характер взаємодії з іншими людьми [5].

Значна увага проблемі відповідальності приділяється також у різних напрямках психотерапії та психологічного консультування. Представник транзакційного аналізу Е. Берн наголошував на тому, що людина сама несе відповідальність за життєві рішення, які приймає. На його думку, практично кожна особистість володіє здатністю мислити, аналізувати ситуацію, вирішувати проблеми та свідомо обирати власний життєвий шлях. Саме тому подальший розвиток людини значною мірою залежить від тих рішень, які вона приймає щодо себе, своїх можливостей і життєвих перспектив [16].

Особливе трактування відповідальності запропонував засновник гештальт-терапії Ф. Перлз. Він розглядав відповідальність як здатність особистості усвідомлювати та приймати власні бажання, переживання, очікування, фантазії й дії. Водночас відповідальність, на думку Перлза, пов'язана також із взаємодією з іншими людьми — людина певною мірою реагує на їхні очікування, потреби та емоційні стани. Проте центральною ідеєю його концепції є усвідомлення того, що кожна особистість насамперед відповідає за саму себе, за власний вибір і поведінку. Ніхто інший не може повністю прожити життя за людину, прийняти за неї рішення або відреагувати на життєві обставини саме так, як це здатна зробити вона сама [35].

Разом із тим Ф. Перлз підкреслював, що відповідальне ставлення до себе не означає байдужості до інших людей. Навпаки, зріла особистість здатна враховувати почуття й потреби оточення, але при цьому не відмовляється від власних цінностей та внутрішніх потреб. Така відповідальність базується на прийнятті себе та інших такими, якими вони є, без прагнення змінити чи підпорядкувати іншу людину власним уявленням і очікуванням. Подібне

розуміння відповідальності можливе лише за умов особистісної зрілості, розвитку самосвідомості та внутрішньої автономії [35].

Ф. Перлз також розмежовував здорову та невротичну форми відповідальності. Здорова відповідальність ґрунтується на усвідомленому прийнятті власних рішень і вчинків, тоді як хибна або «хвора» відповідальність виникає тоді, коли людина починає жертвувати власними потребами заради постійного задоволення очікувань інших людей. У такому випадку особистість відмовляється від власних бажань, пригнічує внутрішні потреби та намагається жити відповідно до вимог оточення. Подібна поведінка поступово призводить до втрати контакту із собою, уникнення усвідомлення власних переживань і внутрішніх конфліктів [35].

На думку Ф. Перлза, відмова людини від задоволення власних потреб і постійне підпорядкування себе іншим фактично означає уникнення відповідальності за саму себе — за свої думки, емоції, цінності та життєвий вибір. У результаті процес особистісного розвитку та самореалізації поступово змінюється процесом внутрішнього виснаження й саморуйнування. Людина втрачає здатність підтримувати власний психологічний баланс, піклуватися про себе та забезпечувати умови для гармонійного особистісного зростання.

На думку Ф. Перлза, будь-яка складова живого організму потребує постійної уваги та своєчасного задоволення власних потреб. Якщо певні фізіологічні або психологічні потреби залишаються нереалізованими, виникають так звані «незавершені гештальти», які поступово накопичуються та порушують гармонійне функціонування особистості. Такі незавершені переживання створюють внутрішню напругу, емоційний дискомфорт і можуть негативно впливати на психічний стан людини. Саме тому Ф. Перлз наголошував, що відповідальна особистість повинна бути чутливою до власних переживань, бажань і потреб, оскільки нехтування ними призводить до втрати внутрішньої цілісності та психологічної рівноваги [35].

Учений підкреслював, що людина, яка не здатна адекватно реагувати на власні психологічні чи фізіологічні потреби, поступово втрачає можливість

повноцінно виконувати свої обов'язки перед іншими людьми. Іншими словами, відповідальність за інших починається з відповідальності за самого себе. Якщо особистість ігнорує власний внутрішній стан, постійно придушує свої потреби або жертвує ними заради зовнішніх вимог, це зрештою призводить до емоційного виснаження, внутрішнього конфлікту та зниження здатності до конструктивної взаємодії з оточенням.

У сучасній українській психологічній науці проблема корекції відповідальності досліджена недостатньо широко, однак окремі її аспекти висвітлені у працях І. О. Кочарян [28]. Автор розглядає корекцію відповідальності як специфічний напрям психологічної допомоги, спрямований на формування та посилення відповідальної поведінки особистості. Основною метою такої роботи є розвиток усвідомлення людиною власної ролі у подіях свого життя, розуміння міри особистої відповідальності за прийняті рішення, вчинки та їх наслідки. Водночас важливим завданням психологічної корекції виступає формування позитивного ставлення до готовності брати на себе відповідальність у різних сферах життєдіяльності.

Попри змістовність і практичну значущість цього підходу, окремі його положення викликають наукові дискусії. Зокрема, спірним є твердження про необхідність відповідальності людини абсолютно в усіх сферах життя без урахування меж її компетентності та можливостей. Такий підхід недостатньо враховує проблему делегування відповідальності, адже не кожна життєва ситуація потребує повного особистісного контролю або індивідуального прийняття всіх рішень. У реальному соціальному середовищі відповідальність часто має колективний або розподілений характер, що потребує більш диференційованого підходу до її розуміння [10].

У межах загальнопсихологічного підходу відповідальність розглядається як самостійна психологічна категорія, основу якої становить певна особистісна риса або система індивідуально-психологічних характеристик. У науковій літературі відповідальність описується через різні поняття: почуття відповідальності, готовність відповідати за власні дії,

здатність до самоконтролю, особистісну установку, рису характеру чи внутрішню диспозицію. Більшість дослідників схилиються до думки, що відповідальність є важливою характеристикою зрілої особистості, яка визначає її поведінку, взаємодію з іншими людьми та ставлення до соціальних норм [32].

Аналіз психологічного змісту відповідальності дозволяє зробити висновок про її тісний зв'язок із багатьма соціально значущими якостями особистості. Відповідальна людина, як правило, характеризується самостійністю, чесністю, справедливістю, принциповістю, дисциплінованістю, розвиненим почуттям обов'язку та здатністю дотримуватися норм і правил суспільства.

Відповідальність нерозривно пов'язана з процесом прийняття рішень, здійсненням морального вибору, готовністю діяти та усвідомлювати наслідки власних учинків. Вона проявляється не лише у конкретних діях людини, але й у свідомій відмові від певної поведінки, якщо така поведінка суперечить моральним чи соціальним нормам.

Разом із тим відповідальність неможливо розглядати як ізольований або абсолютно самостійний психологічний феномен. Вона формується та проявляється у взаємозв'язку з іншими особистісними характеристиками — мотиваційною сферою, рівнем морального розвитку, вольовими якостями, інтелектуальними здібностями, особливостями емоційної регуляції та соціального досвіду людини [41].

Незважаючи на різноманітність психологічних підходів до трактування відповідальності, більшість дослідників сходяться на тому, що її центральним змістом є внутрішня готовність людини відповідати за себе, власні рішення та наслідки своєї поведінки. Саме тому важливого значення набуває вивчення особистісної установки щодо відповідальності, тобто того, як людина сприймає необхідність брати на себе зобов'язання та контролювати власне життя. Основним психологічним чинником, який лежить в основі відповідальної поведінки, вважається інтернальність або внутрішній локус

контролю. Його сутність полягає у схильності людини пояснювати події власного життя внутрішніми причинами — власними зусиллями, здібностями, переконаннями та рішеннями, а не зовнішніми обставинами чи випадком.

У вітчизняній психології значний внесок у розроблення проблеми відповідальності зробив С. Рубінштейн, який розглядав її у контексті фундаментальної проблеми співвідношення свободи та необхідності в житті людини [цит. за 16]. Учений наголошував, що поведінка особистості визначається не лише зовнішніми впливами, а й внутрішньою детермінацією — здатністю людини до самовизначення, вірності власним принципам та активного ставлення до дійсності. На його думку, особистість не повинна бути лише пасивним об'єктом зовнішніх обставин, оскільки справжня відповідальність передбачає внутрішню активність, самостійність і здатність свідомо обирати власну позицію.

С. Рубінштейн підкреслював, що домінування виключно зовнішньої детермінації призводить до внутрішньої спустошеності особистості, втрати нею самостійності та здатності критично ставитися до впливів зовнішнього середовища. У такому випадку людина починає лише пристосовуватися до обставин, не проявляючи власної активності, вибіркової та внутрішньої стійкості. Саме внутрішня позиція особистості, її здатність до саморегуляції та усвідомленого вибору, на думку вченого, є основою відповідальної поведінки та важливою умовою гармонійного розвитку людини [16].

Описані способи людського існування, за С. Рубінштейном, проявляються через дві основні життєві позиції особистості — «як усі» та «я сам». Перша позиція характеризується орієнтацією людини на зовнішні вимоги, суспільні шаблони та пристосування до загальноприйнятих норм без глибокого усвідомлення власної індивідуальності. Діючи «як усі», особистість фактично уникає власної відповідальності за прийняті рішення та вчинки, перекладаючи її на соціум, обставини або авторитети. Така поведінка свідчить про пасивне ставлення до життя та недостатню сформованість внутрішньої автономії [16].

Натомість позиція «я сам» відображає активне й небайдуже ставлення людини до світу та власного життя. Вона передбачає здатність особистості самостійно визначати свої життєві орієнтири, приймати рішення та нести відповідальність за їх наслідки. Саме така позиція, на думку С. Рубінштейна, є основою справжнього людського буття, оскільки стимулює саморозвиток, внутрішню активність та усвідомлену взаємодію з навколишньою дійсністю. Учений підкреслював, що сутність людського існування полягає не лише у пристосуванні до обставин, а й у здатності змінювати їх і водночас змінювати самого себе. У цьому контексті людина несе відповідальність не тільки за здійснені дії, а й за нереалізовані можливості, упущені шанси та бездіяльність [16].

Розкриваючи психологічний зміст відповідальності, С. Рубінштейн наголошував, що особистість повинна реалізовувати не лише те, чого вимагають конкретна ситуація або суспільна необхідність, але й те, що вона потенційно здатна здійснити. Таким чином, відповідальність має не тільки актуальний, а й потенційний характер. Йдеться про здатність людини передбачати можливі результати своїх дій, оцінювати перспективи власної поведінки та усвідомлювати межі власних можливостей [16].

Проблему відповідальності як прояву активності особистості досліджував також С. Максименко. Учений розглядав відповідальність як форму багатогранної активності індивіда, що виявляється у його здатності виступати суб'єктом власної діяльності та поведінки. На думку вченого, саме активна діяльність людини створює умови для пізнання навколишнього світу, осмислення міжособистісних взаємин та усвідомлення власного місця у соціумі. При цьому рушійною силою розвитку виступає не психіка сама по собі, а людина як активний суб'єкт, який володіє своєю психічною діяльністю та здатний свідомо спрямовувати її.

Значний внесок у розроблення психологічної теорії відповідальності зробила К. Абульханова-Славська [45]. У своїй концепції вона розглядала відповідальність як процес привласнення особистістю необхідності,

акцентуючи увагу на добровільному характері цього процесу. Людина, за її поглядами, сама визначає себе як відповідальну особистість і самостійно встановлює межі власної відповідальності. Основним критерієм сформованості відповідальності дослідниця вважала узгодження суспільної необхідності з внутрішніми потребами та бажаннями особистості. Саме в такому поєднанні виникає ініціатива — внутрішня готовність людини діяти не через зовнішній примус, а через власне усвідомлене прагнення.

К. Абульханова-Славська підкреслювала, що коли відповідальність поєднується з ініціативністю, необхідність перестає сприйматися як зовнішній тиск і перетворюється на внутрішню мотивацію суб'єкта. У цьому випадку людина не просто виконує певні обов'язки, а активно реалізує себе у діяльності. Відповідальність вона трактувала як особливе завдання, яке особистість ставить перед собою, прагнучи підтримувати належний рівень якості власної діяльності відповідно до своїх домагань, навіть за умов труднощів або непередбачених обставин. Аналогічно дослідниця визначала й активність особистості — як здатність людини залишатися суб'єктом власного життя, а не перетворюватися на пасивного виконавця зовнішніх вимог [45].

У сучасній українській психології важливий внесок у дослідження становлення відповідальної поведінки здійснив М. Савчин [53]. Учений вважав, що внутрішнім джерелом відповідальної поведінки виступає смисл предмета відповідальності, у якому інтегруються необхідне й бажане, потенційне та актуальне, свідоме й несвідоме, емоційне й раціональне. Таким чином, відповідальна поведінка виникає не лише як результат зовнішнього контролю, а як внутрішньо мотивований процес, що базується на особистісному смислі.

М. Савчин виділяв кілька послідовних етапів формування мотивації відповідальної поведінки.

Першим є етап ініціювання, коли виникає спонукання до певної дії.

Далі відбувається етап вибору, під час якого особистість оцінює можливі варіанти поведінки.

Наступним кроком є формування наміру, тобто внутрішнього рішення щодо майбутньої дії.

Після цього здійснюється реалізація наміру у конкретній поведінці, а завершальним етапом виступає післявчинкове переосмислення, коли людина аналізує результати своїх дій, оцінює їх наслідки та формує новий досвід.

Особливу увагу дослідник приділяв механізму післявчинкового осмислення, вважаючи його одним із ключових у структурі відповідальності. На цьому етапі відбувається когнітивно-емоційна оцінка здійсненого вчинку або навіть нереалізованого наміру. Саме така оцінка сприяє формуванню нових внутрішніх спонукань до відповідальної поведінки у майбутньому, забезпечуючи особистісний розвиток та вдосконалення саморегуляції.

До основних механізмів, які забезпечують прийняття людиною відповідальності, М.Савчин відносив зараження, наслідування значущих осіб, ідентифікацію, емпатію, усвідомлення, смислоутворення та саморегуляцію.

При цьому на ранніх етапах онтогенетичного розвитку провідну роль відіграють механізми емоційного зараження, наслідування та емпатії, завдяки яким дитина засвоює соціальні моделі поведінки. У подальшому розвитку дедалі більшого значення набувають механізми свідомої ідентифікації, рефлексії, осмислення власних дій та мотиваційної саморегуляції.

У дослідженнях Е. Носенко та О.Пушкова було доведено, що переживання людиною власного психологічного благополуччя значною мірою залежить від рівня сформованості відповідальності як інтегральної особистісної властивості. До структури такої відповідальності дослідники включають домінування інтернального локусу контролю, розвинені вольові якості, високий рівень саморегуляції, сформовану смислову сферу та схильність використовувати проблемно-орієнтовані стратегії подолання труднощів. Це означає, що відповідальна людина не уникає складних ситуацій, а прагне активно вирішувати їх, спираючись на власні ресурси та можливості [38].

Інтегративний підхід до вивчення відповідальності представлений у працях В. Є. Купченко, Л. С. Славіної та інших дослідників, які розглядають її як складне утворення, що поєднує чотири основні компоненти: поведінковий, когнітивний, емоційний та регулятивний. Такий підхід дозволяє аналізувати відповідальність не лише як окрему рису характеру, а як багатовимірну систему, що охоплює мислення, емоції, поведінку та механізми самоконтролю [22].

Проблему локалізації відповідальності у людей з різними рівнями агресивності досліджував І. Мазоха. У своїх роботах вона обґрунтовувала взаємозв'язок між агресивністю та такими особистісними характеристиками, як мотивація, ціннісні орієнтації, емпатія та локус контролю. Результати проведених емпіричних досліджень показали, що особи, схильні до ворожості й агресивної поведінки, характеризуються низьким рівнем суб'єктивного контролю та переважанням екстернального локусу контролю. Зокрема, вони схильні пояснювати свої досягнення, невдачі та труднощі у сімейних або міжособистісних стосунках зовнішніми обставинами, а не власними діями. На думку авторки, люди з високим рівнем агресивності частіше демонструють екстернальний тип контролю порівняно з особами, для яких характерний нижчий рівень агресивних проявів [39].

Найбільш ґрунтовне психологічне осмислення феномену відповідальності представлено у працях К. Муздибаєв [цит. за 14]. Учений здійснив детальний аналіз цього поняття та виокремив його основні структурні характеристики. На думку К. Муздибаєва, відповідальність завжди передбачає наявність кількох взаємопов'язаних компонентів: суб'єкта відповідальності, тобто особи, яка відповідає за певні дії чи рішення; об'єкта відповідальності — того, за що саме людина несе відповідальність; а також іншого суб'єкта або соціальної інстанції, перед якою ця відповідальність реалізується.

Таким чином, відповідальність має не лише внутрішній психологічний, а й соціальний характер, оскільки формується та проявляється у системі міжособистісних і суспільних взаємин.

Дослідник підкреслював, що у процесі соціалізації та виховання зовнішні моральні норми поступово засвоюються особистістю і перетворюються на її внутрішні переконання та принципи поведінки. Проте рівень усвідомлення людиною власної відповідальності залежить від значної кількості чинників — когнітивних, мотиваційних, характерологічних, соціальних та середовищних. У зв'язку з цим суб'єктивне переживання відповідальності не завжди повністю збігається з її об'єктивним змістом.

Людина може по-різному оцінювати ступінь власної причетності до певних подій або наслідків діяльності залежно від особливостей свого характеру, рівня розвитку самосвідомості, життєвого досвіду та соціальних умов.

Аналізуючи зарубіжні підходи до вивчення відповідальності, К. Муздибаєв виокремлював низку ключових ознак соціальної відповідальності. До них він відносив точність, пунктуальність, сумлінність у виконанні обов'язків, вірність узятим на себе зобов'язанням та готовність відповідати за результати власних дій. Науковець наголошував, що відповідальність тісно пов'язана з усвідомленням людиною сенсу власного життя та свого місця у суспільстві. Втрата життєвих смислів, відчуження від соціальних норм і цінностей негативно позначаються на рівні соціальної активності особистості та послаблюють її відповідальне ставлення до власної поведінки.

У психологічній науці особливе місце посідає онтогенетичний аспект дослідження відповідальності, оскільки ця властивість має специфічні прояви на різних етапах розвитку особистості. Вітчизняні та зарубіжні дослідники приділяли значну увагу вивченню структури відповідальності, її компонентів, рівнів розвитку та механізмів формування. Було встановлено, що перші уявлення про відповідальність виникають ще у ранньому дитинстві. Зокрема, питання становлення моральної свідомості та відповідальної поведінки

досліджували Ж. Піаже, О. Запорожець, М.Гоффман та інші науковці [45, 49, 52, 67]. У цей період дитина починає засвоювати елементарні моральні норми, правила поведінки та усвідомлювати наслідки власних дій.

Особливого значення відповідальність набуває у молодшому шкільному віці, коли дитина активно включається у систему соціальних взаємин, навчається виконувати обов'язки та дотримуватися встановлених правил. Дослідники зазначають, що саме в цей період починають формуватися основи самоконтролю, дисциплінованості та внутрішньої регуляції поведінки. Подальший розвиток відповідальності відбувається у підлітковому віці, де вона поступово перетворюється на інтегративну особистісну якість, що визначає ставлення людини до себе, інших людей та суспільства загалом [3].

Наукові дослідження свідчать про те, що сензитивний період розвитку соціальної відповідальності охоплює досить широкий віковий діапазон. Одні вчені вважають, що основи відповідальної поведінки закладаються вже у 5–6 років, інші ж підкреслюють, що процес її формування триває до ранньої дорослості — приблизно до 25–30 років. Проте більшість психологів сходяться на думці, що особливо важливим етапом становлення відповідальності є саме підлітковий вік. Це пов'язано з глибокими змінами у ціннісно-мотиваційній сфері особистості, розвитком самосвідомості, прагненням до самостійності та переоцінкою соціальних норм і авторитетів. У цей період формується система життєвих цінностей, що безпосередньо впливає на рівень відповідальності та соціальної зрілості особистості [49].

Дослідники також наголошують, що відчуження від соціальних норм, відсутність життєвих смислів та слабка сформованість просоціальних цінностей можуть значно послаблювати відповідальність людини. Саме тому важливим завданням виховання є формування відповідальної поведінки та моральних орієнтирів ще на ранніх етапах розвитку особистості [11].

Проблему розвитку відповідальності у дітей молодшого шкільного віку досліджувала О. Водолазська, яка розглядала її через призму формування творчої самостійності дитини [4]. Авторка підкреслювала, що ефективність

такої роботи значною мірою залежить від урахування інтересів і потреб дітей, які в цьому віці переважно пов'язані з предметно-практичною діяльністю.

Орієнтація молодшого школяра на дорослого як на авторитетну особу та зразок для наслідування створює сприятливі умови для розвитку самостійності, що у подальшому стає основою відповідальної поведінки.

Окремий напрям психологічних досліджень стосується професійного аспекту розвитку відповідальності. Сучасні вчені розглядають професійну відповідальність як один із ключових чинників успішного професійного становлення та кар'єрного розвитку особистості. Значний внесок у дослідження цього феномену зробили Е. Дюркгейм, В.Бодров та інші науковці. Актуальність вивчення професійної відповідальності зумовлена тим, що в сучасному суспільстві дедалі частіше виникають ситуації невизначеності, які потребують швидкого та виваженого прийняття рішень в умовах дефіциту або надлишку інформації [45].

Особливо важливого значення професійна відповідальність набуває у складних видах діяльності, пов'язаних із високим рівнем соціальної значущості та ризику. Це стосується роботи керівників, підприємців, юристів, військових, лікарів, педагогів та представників інших професій, від рішень яких залежать життя, безпека та благополуччя людей.

У межах професійного підходу відповідальність розглядається як універсальна професійна якість особистості, що визначає ефективність предметної та комунікативної діяльності. Водночас вона трактується як одна з провідних інструментальних властивостей людини, яка забезпечує результативність діяльності, сприяє професійному саморозвитку, самовдосконаленню та становленню зрілої особистості. Формування професійної відповідальності відбувається у процесі навчання, професійної підготовки та практичної діяльності, коли людина поступово набуває досвіду самостійного прийняття рішень і усвідомлення наслідків власних професійних дій [24].

О.Патинок, досліджуючи особливості розвитку відповідальності у майбутніх соціальних працівників, зазначає, що процес її формування під час навчання у закладі вищої освіти характеризується поступовими змінами всіх структурних компонентів цього особистісного утворення. На думку дослідниці, професійна підготовка студентів сприяє не лише накопиченню теоретичних знань, а й трансформації їхнього ставлення до професійних обов'язків, власної поведінки та майбутньої діяльності [41].

Особливе значення авторка надає розвитку когнітивного компонента відповідальності. Його становлення проявляється у підвищенні рівня усвідомлення студентами сутності відповідальності як складного та багатовимірного психологічного феномену. У процесі навчання майбутні фахівці починають глибше розуміти причини, умови та чинники, які визначають рівень відповідальної поведінки особистості. Крім того, професійна освіта сприяє розширенню самосвідомості студентів, формуванню здатності до самоаналізу, самокритичності та самовиховання. Завдяки цьому випускники вищих навчальних закладів набувають більш зрілого ставлення до професійної діяльності та усвідомлення власної ролі у взаємодії з людьми [45].

Не менш важливим, на думку О. Патинок, є мотиваційно-афективний компонент відповідальності. Його розвиток відбувається через поступові зміни внутрішньої структури мотиваційної сфери особистості, модифікацію змісту мотивів та посилення емоційного ставлення до професійних обов'язків.

У студентів формується більш стійка система професійних цінностей, розвивається емоційна готовність відповідати за результати власної діяльності, а також підвищується значущість моральних і професійних норм.

Діяльнісно-поведінковий компонент відповідальності, за спостереженнями дослідниці, проявляється у поступовому посиленні нормативно-відповідального способу регуляції поведінки. Це означає, що відповідальна поведінка починає виступати не ситуативною реакцією, а стійким принципом діяльності особистості, який реалізується незалежно від зовнішніх обставин. Така тенденція сприяє професійному саморозвитку

майбутнього фахівця, формуванню дисциплінованості, організованості та здатності контролювати власну поведінку у складних професійних ситуаціях [25].

Автор наголошує, що розвиток усіх компонентів відповідальності має свою специфіку на різних етапах професійного навчання. На початкових курсах переважає засвоєння загальних уявлень про професійні обов'язки, тоді як на старших етапах підготовки відповідальність набуває більш усвідомленого та внутрішньо інтегрованого характеру.

Професійна відповідальність, як підкреслюють сучасні дослідники, забезпечує особистості можливість оцінювати та контролювати не лише процес власного професійного становлення, а й планувати подальший життєвий та професійний розвиток. Вона охоплює здатність до професійного прогнозування, постановки цілей, формування перспективних життєвих планів та усвідомленого професійного вибору. Завдяки розвитку професійної відповідальності формується ціннісно-мотиваційна позиція особистості, розвиваються навички цілепокладання, планування, прогнозування результатів діяльності, а також волевільності якості, необхідні для успішної професійної самореалізації [12].

Отже, професійна відповідальність створює умови для того, щоб людина могла свідомо та цілеспрямовано організовувати власну життєдіяльність, активно взаємодіяти з різними обставинами та виступати суб'єктом свого професійного й особистісного розвитку, а не лише пасивно реагувати на події, що відбуваються навколо неї.

Проблему прояву відповідальності у студентів-психологів досліджували також О.Зозуля та С. Маковєєва [54]. Автори наголошують, що професійна діяльність психолога передбачає особливо високий рівень відповідальності, оскільки фахівець безпосередньо впливає на психічний стан, поведінку та життєві рішення іншої людини. У професійному етичному кодексі психолога чітко визначається його відповідальність за наслідки професійного впливу на клієнта. Саме тому недостатній рівень сформованості відповідальності у

студентів під час навчання може стати однією з причин професійних труднощів або неуспішності у майбутній практичній діяльності.

Дослідники розглядають відповідальність як важливий чинник загальної якості життя особистості. На їхню думку, високий рівень розвитку відповідальності створює сприятливі умови для самореалізації студента, досягнення успіху у різних видах діяльності та розвитку інших особистісних якостей, необхідних для повноцінного функціонування людини у суспільстві.

Разом із тим запропоноване авторами трактування відповідальності певною мірою має узагальнений характер, оскільки відповідальність визначається переважно як одна з провідних рис характеру та загальна властивість особистості, що виступає критерієм якості професійної підготовки випускника вищого навчального закладу. У такому підході недостатньо враховуються внутрішньопсихологічні механізми та структурні компоненти відповідальності, а також специфіка її проявів у різних сферах діяльності.

Одним із небагатьох критеріїв диференціації відповідальності, які виділяють автори, є гендерний чинник. Дослідники вказують, що дівчата, як правило, демонструють вищий рівень відповідальності порівняно з юнаками. Це пояснюється тим, що вони більшою мірою усвідомлюють власний обов'язок перед суспільством, здатні критичніше оцінювати свої вчинки та співвідносити їх із моральними вимогами й інтересами інших людей. Проте наведене припущення не отримує достатньо переконливого емпіричного підтвердження, що залишає простір для подальших наукових дискусій [68].

Значне місце проблема відповідальності посідає також у межах екзистенціального напрямку філософії та психології. Представники цього підходу розглядають відповідальність у контексті фундаментальних проблем людського буття — свободи, вибору, смислу життя, самотності, життя і смерті.

Екзистенціальний аналіз спрямований на дослідження таких ключових питань, як співвідношення свободи та детермінізму, вибору й відповідальності, смислу та безглуздя людського існування.

З позицій екзистенціальної психології людина визнається вільною лише відносно, оскільки її свобода не є абсолютною. Особистість не може робити все, що забажає, оскільки її діяльність обмежується соціальними умовами, моральними нормами, власними можливостями та відповідальністю перед іншими людьми. Саме тому свобода нерозривно пов'язується з відповідальністю: людина може вважатися по-справжньому вільною лише тоді, коли вона здатна усвідомлено приймати наслідки власного вибору [32].

У межах психології буття С. Рубінштейн підкреслював, що людина існує не поза буттям, а всередині нього, переживаючи реальність через власний внутрішній, феноменальний світ. Саме через особистісне переживання буття, осмислення власного досвіду та усвідомлення свого місця у світі формується здатність людини до відповідального ставлення до себе, інших людей та власного життя загалом.

І. Цілінко у своїх наукових дослідженнях розглядала морально-етичні та екзистенціальні аспекти відповідальності студентів соціономічних спеціальностей, зокрема майбутніх психологів, соціальних працівників і соціальних педагогів. У результаті проведеного аналізу авторка встановила, що у структурі гуманно-відповідального ставлення досліджуваних провідне місце займає емоційний компонент. Це свідчить про те, що відповідальність у представників соціономічних професій значною мірою ґрунтується на емоційному переживанні міжособистісних стосунків, співпереживанні, здатності до емпатії та моральному ставленні до іншої людини. Таким чином, відповідальна поведінка у майбутніх фахівців соціальної сфери формується не лише на основі усвідомлення професійних норм і обов'язків, а й через емоційно-ціннісне ставлення до людини як найвищої соціальної цінності.

Важливе місце у сучасних дослідженнях займає також крос-культурний підхід до вивчення відповідальності. У межах цього підходу відповідальність розглядається як системно-функціональна властивість особистості, яка включає мотиваційні, когнітивні, динамічні, регулятивні, емоційні та продуктивні характеристики. Представники цього напрямку, серед яких Ф.

Барт, Ю. Бромлей та інші дослідники, наголошують, що прояви відповідальності мають виражену національно-культурну специфіку. Це означає, що рівень сформованості окремих компонентів відповідальності, способи її прояву та ставлення до відповідальної поведінки можуть істотно відрізнятися залежно від культурних традицій, системи цінностей, соціальних норм і етнопсихологічних особливостей певного суспільства [54].

Крос-культурний підхід дозволяє розглядати відповідальність не як універсальне й абсолютно однакове для всіх соціумів явище, а як психологічну характеристику, зміст і прояви якої значною мірою залежать від культурного контексту. Саме тому дослідження відповідальності потребує врахування особливостей соціального середовища, виховних традицій та специфіки ціннісних орієнтацій представників різних культур [43].

Отже, аналіз наукових джерел свідчить про те, що проблема відповідальності в психологічній науці досліджувалася у багатьох теоретичних напрямках та підходах. Відповідальність розглядалася у моральному, екзистенціальному та причинно-детерміністичному аспектах; аналізувалася з позицій психотерапевтичних і психоконсультативних концепцій; вивчалася у межах загальнопсихологічного, онтогенетичного, гендерного, професійного та крос-культурного підходів. Така багатогранність досліджень свідчить про складність і багатовимірність цього феномену, його важливу роль у структурі особистості та соціальної поведінки людини.

Водночас у більшості зазначених напрямів відповідальність розглядається переважно як цілісна інтегративна характеристика особистості, яка поширюється на загальні закономірності її функціонування та різні соціальні ситуації розвитку. При цьому недостатньо уваги приділяється аналізу внутрішньої структури відповідальності, механізмів її формування, а також індивідуально-психологічних відмінностей у її проявах. Саме відсутність чіткого уявлення про структурну організацію відповідальності та специфіку її індивідуальних проявів значною мірою зумовлює необхідність подальших теоретичних і емпіричних досліджень у цьому напрямі.

Однією з актуальних проблем сучасної психології залишається недостатня феноменологічна опрацьованість поняття відповідальності. У багатьох наукових концепціях ця категорія розглядається поряд із такими фундаментальними поняттями, як свобода, вибір, обов'язок, доля чи сенс життя. Через це виникають труднощі у чіткому визначенні психологічного змісту відповідальності та її операціоналізації в емпіричних дослідженнях. Зокрема, складність полягає у тому, що відповідальність не може бути повністю описана лише теоретично або філософськи; вона потребує також конкретних психологічних критеріїв, які дозволили б вивчати її експериментально та емпірично.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки ще не сформовано єдиної теоретико-методологічної концепції, яка б забезпечувала цілісне загальнопсихологічне розуміння відповідальності, її структурних компонентів, механізмів виникнення та закономірностей функціонування.

Недостатньо визначеними залишаються також питання генезису відповідальності, чинників її розвитку та специфіки прояву у представників різних професійних груп, зокрема працівників правоохоронних органів.

Аналіз сучасних досліджень показує, що, попри значний інтерес зарубіжних і вітчизняних учених до проблеми відповідальності, у психологічній науці продовжують існувати певні суперечності. Вони стосуються як трактування сутності відповідальності, так і визначення її структури, критеріїв сформованості та механізмів розвитку. Саме тому проблема відповідальності й надалі залишається актуальним напрямом психологічних досліджень, що потребує подальшого теоретичного осмислення та проведення ґрунтовних емпіричних досліджень.

1.2. Внутрішня структура відповідальності підлітків з девіантною поведінкою

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що, незважаючи на значний інтерес дослідників до проблеми відповідальності, у сучасній психологічній науці досі відсутнє єдине й цілісне уявлення про внутрішньопсихологічну структуру цього феномену. Існуючі наукові підходи суттєво відрізняються між собою як у трактуванні змісту відповідальності підлітків, так і у визначенні її структурних компонентів, механізмів розвитку та форм прояву. Це підтверджує неоднорідність наукових поглядів на відповідальність як складну інтегративну характеристику особистості, що поєднує когнітивні, емоційні, мотиваційні, поведінкові та ціннісні аспекти [7, 11, 23, 48, 67].

Значний внесок у дослідження розвитку відповідальності зробив К.Муздибаєв, який виокремив основні вектори її еволюції у процесі особистісного та соціального розвитку людини [43].

Перший вектор дослідник визначав як перехід від колективної до індивідуальної відповідальності. Цей процес співвідноситься з ідеєю індивідуалізації, яку розробляв Ж. Піаже. Якщо на ранніх етапах розвитку суспільства відповідальність за вчинки окремої людини покладалася на всю групу, до якої вона належала, то в умовах розвитку соціальних відносин поступово формується індивідуальна відповідальність, коли людина сама відповідає за власні дії та їх наслідки.

Другий вектор розвитку відповідальності полягає у переході від зовнішньої до внутрішньої, усвідомленої відповідальності особистості. Цей процес Піаже називав «спіритуалізацією відповідальності». Його сутність полягає у поступовому переході від зовнішнього контролю поведінки, що здійснюється через соціальні норми, покарання чи авторитети, до внутрішнього самоконтролю, коли людина сама регулює власну поведінку на

основі внутрішніх переконань, моральних принципів та особистісних цінностей.

Третій вектор розвитку відповідальності пов'язаний зі зміною її часової спрямованості — від ретроспективної до перспективної. У цьому випадку відповідальність розглядається не лише як усвідомлення наслідків уже здійснених дій, а і як здатність особистості передбачати результати майбутньої поведінки та активно прагнути досягнення поставлених цілей. Таким чином, відповідальна людина не просто оцінює свої минулі вчинки, а й бере на себе відповідальність за майбутнє, за реалізацію власних життєвих планів та намірів.

Четвертий вектор стосується феномену так званого «терміну давності» відповідальності. Йдеться про те, що минулі взаємини між людьми, попередній досвід спілкування чи взаємодії можуть продовжувати впливати на сучасні стосунки навіть тоді, коли самі учасники цих взаємин уже змінилися. Таким чином, відповідальність має не лише актуальний, а й історичний вимір, оскільки пов'язана із збереженням моральних зобов'язань та емоційних наслідків попереднього досвіду [43].

А. Малигіна доповнила концепцію К. Муздибаєва ще одним важливим вектором розвитку відповідальності. На її думку, розвиток відповідальності відбувається у напрямі розширення кола людей, за яких особистість здатна відповідати — від відповідальності лише за себе до відповідальності за інших людей, соціальну групу або суспільство загалом. Такий підхід підкреслює соціальну природу відповідальності та її зв'язок із розвитком моральної зрілості особистості.

Дослідниця також приділяла увагу проблемі групової відповідальності, виділяючи кілька її різновидів. Зокрема, відповідальність може проявлятися у ставленні до групових норм, що сформувалися в результаті попереднього досвіду взаємодії; у прагненні змінити існуючі традиції, норми та міжособистісні відносини; а також у відповідальності за актуальний стан групи в конкретний момент часу. При цьому людина може нести

відповідальність як за саму себе, так і за окремих членів групи, референтну спільноту або колектив у цілому.

На основі цих положень Г. Малигіна запропонувала тривимірну модель групової відповідальності.

Перший її вимір — часовий — охоплює минуле, теперішнє та майбутнє.

Другий вимір пов'язаний із характером відповідальності та включає діяльнісні й міжособистісні аспекти.

Третій вимір визначається суб'єктом відповідальності, тобто тим, за кого або за що саме відповідає людина: за себе, за окремих осіб чи за групу в цілому [12].

М. Ковалевська розглядала відповідальність через систему рівневих критеріїв її прояву.

Перший рівень — когнітивний — пов'язаний із засвоєнням і дотриманням соціальних норм, правил та законів, установлених значущим соціальним оточенням, мікросоціумом або суспільством. У цьому випадку відповідальність ґрунтується на знанні вимог соціального середовища та здатності діяти відповідно до них.

Другий рівень — соціально-діяльнісний — передбачає реалізацію відповідальності у процесі самореалізації особистості, досягнення певного соціального статусу та прагнення отримати визнання з боку значущих людей. Тут відповідальність виступає засобом соціальної адаптації та професійного становлення людини.

Третій рівень — ціннісно-орієнтаційний — охоплює морально-етичні прояви відповідальності, зокрема доброзичливість, повагу до інших людей, готовність допомагати, піклуватися та сприяти благополуччю оточення. На цьому рівні відповідальність набуває гуманістичного характеру та тісно пов'язується із системою особистісних цінностей людини [43].

Проблему типології відповідальної особистості досліджувала О.Казанцева, яка виділила три основні типи відповідальності: гармонійний, змішаний та агармонійний [54].

Для осіб із гармонійним типом відповідальності характерне стійке прагнення до реалізації відповідальної поведінки. Такі люди сумлінно виконують покладені на них обов'язки, доводять розпочаті справи до завершення, демонструють стабільність і послідовність у своїх діях. Вони добре усвідомлюють значення відповідальності та внутрішньо приймають її як важливу життєву цінність.

Особи зі змішаним типом відповідальності керуються як внутрішніми, так і зовнішніми мотивами. Їхня відповідальна поведінка може визначатися прагненням допомогти близьким людям, отримати схвалення, покращити власне матеріальне становище або досягти певних переваг. Для таких людей характерна певна нестійкість у проявах відповідальності, залежність від зовнішніх обставин та схильність покладатися на інших.

Агармонійний тип відповідальності характеризується нестабільністю поведінки, необов'язковістю, схильністю відмовлятися від раніше взятих зобов'язань та уникати труднощів. Особи цього типу часто потребують зовнішнього стимулювання для прояву відповідальної поведінки. Вони не мають чітко сформованої внутрішньої позиції щодо прийняття відповідальності та однаковою мірою схильні як брати її на себе, так і перекладати на інших людей чи обставини. Для них характерне поєднання особистісної та ситуаційної атрибуції, що свідчить про недостатній рівень сформованості внутрішнього локусу контролю.

Українські вчені розглядають відповідальність підлітків як складне психологічне утворення, яке має специфічну чотирикомпонентну структуру [2, 34, 47, 56]. До цієї структури входять:

- суб'єкт відповідальності, тобто той, хто відповідає;
- об'єкт відповідальності — те, за що особистість несе відповідальність;
- інстанція відповідальності — той, перед ким людина відповідає;
- а також санкція — форма реагування на результати відповідальної або безвідповідальної поведінки, що може проявлятися у схваленні, осуді, покаранні чи інших соціальних наслідках.

Вчені наголошували, що саме наявність у структурі відповідальності таких компонентів, як інстанція та санкція, істотно відрізняє її від інших психологічних категорій, які використовуються для характеристики особистості. У цьому випадку відповідальність виступає не лише внутрішньою властивістю людини, а й явищем, безпосередньо пов'язаним із системою соціальних взаємин, моральних норм і суспільного контролю [2, 34, 47, 56].

У процесі формування теоретичного підходу до аналізу внутрішньої структури відповідальності підлітків важливе значення мають положення, запропоновані М. Осташевою [45]. Дослідниця трактує відповідальність підлітка як складну інтегративну якість особистості, що формується у результаті взаємодії зовнішніх соціальних вимог і внутрішньої готовності людини відповідати за власні дії, вчинки та їх наслідки. Відповідальність підлітка, у цьому розумінні, проявляється не лише у формальному виконанні суспільних норм, а й у внутрішньому прагненні особистості діяти свідомо, активно та морально.

Особливу увагу авторка приділяє ідеї відповідальності підлітків за спільну справу та за інших людей [45]. Йдеться не просто про індивідуальну відповідальність людини за власну поведінку, а про її здатність усвідомлювати свою роль у системі соціальних взаємин, відчувати причетність до колективної діяльності та брати на себе відповідальність за її результати. При цьому особистість не втрачає власної індивідуальності у суспільних зв'язках, а навпаки — реалізує себе через взаємодію з іншими людьми, через здатність впливати на соціальне середовище та бути активним суб'єктом суспільного життя.

М. Осташева підкреслює, що справжня відповідальність підлітка не повинна зводитися лише до зовнішнього обов'язку чи примусу [45]. На її думку, найвищим рівнем розвитку особистості є відповідальність як внутрішня потреба людини, тобто така форма відповідальної поведінки, коли

особистість діє відповідально не через страх покарання чи необхідність дотримання норм, а через внутрішнє переконання та особистісну зрілість.

На основі емпіричних досліджень авторка виділила кілька груп підлітків залежно від специфіки прояву відповідальності.

До першої групи належать люди, у яких переважає відповідальність як за себе, так і за інших у межах спільної діяльності. Для них характерне поєднання особистісної зрілості, високого рівня самоконтролю та соціальної спрямованості.

Другу групу становлять особи, у яких гармонійно поєднуються всі основні форми відповідальності. Такі люди демонструють цілісну структуру відповідальної поведінки, здатні ефективно поєднувати особисті інтереси із суспільними вимогами та стабільно реалізовувати відповідальну поведінку в різних життєвих ситуаціях.

До третьої групи належать особи з домінуванням дисциплінарної відповідальності та відповідальності за себе при недостатньо сформованій відповідальності за інших людей. У цьому випадку людина здатна контролювати власну поведінку та дотримуватися вимог, однак меншою мірою орієнтується на інтереси оточення або колективу [45].

Четверту групу становлять особи, у яких переважає дисциплінарна відповідальність і відповідальність за інших за відсутності достатньо сформованої самовідповідальності. Такі люди можуть бути орієнтованими на виконання зовнішніх обов'язків та допомогу іншим, проте не завжди здатні брати відповідальність за власний внутрішній розвиток, особисті рішення та самореалізацію [45].

Значну увагу у психологічній науці приділено також проблемі співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників у формуванні відповідальності підлітків з девіантною поведінкою. Частина дослідників, серед яких Л. Ітельсон та В. Мясіщев, розглядали відповідальність передусім як результат впливу соціальних вимог, обов'язків і норм, які суспільство покладає на особистість [13]. У цьому випадку відповідальна поведінка

формується через систему зовнішнього контролю, виховання та соціальних очікувань.

Натомість інші вчені, зокрема Л. Божович та К. Муздибаєв, акцентували увагу на внутрішніх психологічних механізмах відповідальності. Вони підкреслювали значення мотивації, самосвідомості, моральних переконань і внутрішнього локусу контролю як основи відповідальної поведінки [5].

У межах сучасного психологічного детермінізму вважається, що зовнішні впливи діють через внутрішні умови особистості. Тобто соціальні вимоги, норми та обставини впливають на людину не безпосередньо, а через систему її внутрішніх установок, цінностей, потреб та переконань, які формуються в процесі соціалізації. Саме тому становлення відповідальності, особливо у представників професій із високим рівнем соціальної значущості, потребує поєднання зовнішньої організації поведінки з розвитком внутрішньої моральної мотивації та добровільного прийняття обов'язку.

Проблема визначення рівня відповідальності особистості також залишається однією з актуальних у психології. Питання про те, за якими критеріями можна оцінити відповідальність людини, чи можливо чітко розмежувати відповідальних і безвідповідальних осіб, а також які психологічні показники свідчать про сформованість відповідальності, потребують подальшого теоретичного та емпіричного вивчення. Особливої актуальності набуває використання диференційно-психологічного та темпорального підходів, які дозволяють досліджувати індивідуальні особливості відповідальності та її часову спрямованість [19].

На відміну від почуття провини, відповідальність орієнтована не стільки на переживання минулих помилок, скільки на усвідомлення власних дій та їх наслідків у теперішньому і майбутньому. Вона пов'язана зі здатністю людини приймати рішення, здійснювати вибір, прогнозувати результати своїх учинків і нести за них відповідальність.

У сучасній психологічній науці відповідальність переважно розглядається як окрема психологічна категорія, основу якої становить певна

особистісна риса [9, 14, 29, 64]. Водночас вона може трактуватися і як почуття відповідальності, властивість особистості, здатність відповідати за власні дії, готовність до виконання обов'язків або риса характеру. Більшість дослідників пов'язують відповідальність саме з особистісними характеристиками людини, і така позиція є однією з найбільш поширених у сучасній психології.

Розглядаючи відповідальність як рису особистості, необхідно визначити, на якому рівні вона функціонує — індивідному, особистісному чи індивідуальному, а також з'ясувати можливі типи або моделі відповідальної особистості. Вирішення цих питань можливе лише за умови глибокого аналізу структурних компонентів відповідальності та механізмів їх взаємодії.

Дослідження показують, що відповідальність підлітків тісно пов'язана з багатьма соціально значущими якостями особистості, серед яких самостійність, чесність, принциповість, справедливість, почуття обов'язку, дисциплінованість та здатність дотримуватися норм суспільства.

Водночас ці характеристики самі по собі не розкривають повною мірою внутрішню психологічну структуру відповідальності. Саме тому відповідальність не може розглядатися як ізольована або автономна властивість. Вона є складним інтегративним утворенням, структура і прояви якого визначаються співвідношенням різних психологічних компонентів та індивідуальних особливостей особистості.

Незалежно від того, як саме в сучасній психологічній науці інтерпретується феномен відповідальності підлітків, його ключовим змістовим ядром залишається внутрішня готовність відповідати за власні дії, рішення та їх наслідки. Іншими словами, у центрі цього поняття перебуває не лише зовнішня вимога або соціальний обов'язок, а насамперед внутрішня позиція людини, яка передбачає здатність брати на себе відповідальність і усвідомлено «давати відповідь» за результати своєї поведінки. У зв'язку з цим доцільним є не лише теоретичне осмислення відповідальності, а й її психологічна операціоналізація, тобто вивчення як діагностованої установки, ставлення або диспозиції особистості [60]. У такому підході центральним,

системоутворюючим елементом відповідальності виступає певний базовий психологічний чинник, що інтегрує її різні прояви.

Таким інтегруючим чинником є рівень інтернальності, або локус контролю, який ґрунтується на внутрішній атрибуції причин подій. За умов інтернального локусу контролю особистість схильна пояснювати події свого життя власними діями, виборами, здібностями та особистісними характеристиками, тобто бере відповідальність за життєві результати на себе.

Натомість екстернальний локус контролю проявляється у тенденції приписувати причини подій зовнішнім обставинам — іншим людям, випадковості, долі або середовищу загалом. Емпіричні дослідження показують, що особи з інтернальним типом контролю зазвичай характеризуються більшою впевненістю у собі, емоційною врівноваженістю, доброзичливістю та соціальною привабливістю. Крім того, як зазначав К.Муздибаєв, існує позитивний зв'язок між інтернальністю та осмисленістю життя: чим більше людина переконана у власній здатності впливати на події, тим вищий рівень її життєвих цілей і внутрішньої наповненості [цит. за 50].

Особи з переважанням екстернального локусу контролю, навпаки, частіше демонструють підвищену тривожність, емоційну нестійкість, схильність до конформізму, а також нижчий рівень толерантності у міжособистісних взаєминах. У деяких випадках у них може спостерігатися і підвищена агресивність, що пов'язано з відчуттям залежності від зовнішніх обставин та уявленням про власну недостатню здатність впливати на події життя [цит. за 50].

Особливого значення проблема екстернальної локалізації відповідальності набуває у контексті професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ. У цьому випадку схильність до зовнішнього локусу контролю може виконувати не лише дезадаптивну, а й захисну функцію.

Прагнення зберегти емоційну рівновагу та позитивну самооцінку в умовах постійного зовнішнього оцінювання, критики або негативних професійних ситуацій іноді призводить до формування екстернальних

пояснень подій. Таким чином, зовнішня атрибуція відповідальності може виступати своєрідним психологічним механізмом захисту, який знижує внутрішню напругу та дозволяє особистості адаптуватися до складних умов діяльності, зберігаючи самоповагу [44].

У межах нашого магістерського дослідження ми виходимо з теоретичного припущення, згідно з яким повністю безвідповідального підлітка не існує. Різниця між підлітками полягає не в наявності чи відсутності відповідальності як такої, а у специфіці її організації, ступені розвитку та індивідуальному поєднанні її структурних компонентів. У кожної особистості відповідальність представлена унікальною конфігурацією психологічних характеристик, що визначає своєрідність її поведінки та життєвих стратегій [56].

Виявлення індивідуально-типових особливостей відповідальності підлітка дає можливість простежити різні форми її прояву та характер взаємозв'язків між ними. Як зазначав Л. Виготський, різноманіття індивідуальних життєвих ситуацій може бути зведене до певної кількості типових психологічних моделей. Порівняльний аналіз таких типів дозволяє виявити межі прояву закономірностей відповідальності та зрозуміти специфіку її функціонування в різних умовах. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для розробки практичних рекомендацій і побудови більш гнучких вимог до професійної діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей особистості, що підкреслювала К.Абульханова-Славська [цит. за 50].

Дослідження індивідуально-типових характеристик відповідальності підлітків з девіантною поведінкою може здійснюватися шляхом аналізу взаємозв'язків між різними її структурними показниками. Йдеться про перехід від узагальненого макрорівня аналізу, де відповідальність розглядається як цілісна властивість особистості, до мікрорівня, на якому досліджуються зв'язки між окремими її компонентами. Таким чином, відповідальність підлітка постає не як одновимірне утворення, а як складна багатопараметрична система.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю розробки підходів до організації професійної діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей особистості. Водночас ефективне вирішення цієї проблеми є неможливим без глибокого аналізу індивідуально-типових проявів відповідальності та їх структурної організації.

Одним із ключових питань психології відповідальності залишається співвідношення особистісної та соціальної відповідальності, що особливо важливо для представників професій, пов'язаних із високим рівнем соціальної значущості та відповідальності за інших людей. Саме тому першочергового значення набуває вивчення внутрішньої структури відповідальності, її основних компонентів і особливостей їх прояву у реальній професійній діяльності.

У межах нашого магістерського дослідження, спираючись на підхід М. Осташевої, ми розглядаємо відповідальність підлітка з девіантною поведінкою як відносно стійку інтегральну характеристику особистості, яка має складну внутрішню будову і може бути описана через три ключові показники.

Першим із них є дисциплінарна відповідальність, яку доцільно розуміти як базовий виконавчий рівень прояву відповідальної поведінки. На цьому рівні відповідальність виявляється насамперед у здатності людини діяти відповідно до встановлених норм, правил і регламентів. Для осіб із домінуванням цього компонента характерна орієнтація на зовнішній контроль: у ситуаціях, коли виконання завдання перевіряється або контролюється, їхня ефективність і старанність підвищуються. Водночас після завершення доручених справ такі підлітки порівняно рідко проявляють ініціативу або прагнення до самостійного вдосконалення діяльності, обмежуючись виконанням заданого алгоритму дій.

Другий показник — відповідальність за себе — відображає більш високий рівень особистісної зрілості. У цьому випадку індивід усвідомлено ставиться до власних обов'язків і доручень, розуміючи їхню необхідність і значущість навіть за відсутності зовнішнього контролю. Така людина, як

правило, демонструє уважність до деталей, сумлінність і внутрішню організованість. Водночас, з огляду на особливості комунікативної сфери, рефлексивності та емпатійної чутливості, вона частіше надає перевагу самотійному виконанню завдань, ніж делегуванню або контролю діяльності інших.

В іншому варіанті прояву цього показника формується особистісний тип, для якого характерне сприйняття відповідальності виключно в межах власного життя. Такі підлітки орієнтовані переважно на події, що безпосередньо стосуються їх самих, і намагаються впливати лише на ті життєві ситуації, які входять до їхнього особистого простору. Вони можуть виглядати самотійними та незалежними, однак зазвичай не прагнуть ані активно змінювати оточення, ані брати участь у регуляції дій інших людей.

Водночас протилежним варіантом є особистість, яка уникає прийняття відповідальності за власні рішення, схильна перекладати її на інших і шукає зовнішнього суб'єкта, здатного здійснювати вибір замість неї. Така позиція нерідко створює передумови для формування психологічної залежності або маніпулятивних взаємин.

Третій показник — відповідальність за іншого — характеризує найвищий рівень розвитку цього феномену. Він проявляється у здатності підлітка брати на себе відповідальність не лише за власні дії, а й за поведінку інших людей у межах спільної діяльності. Такі діти зазвичай демонструють розвинені організаторські здібності, здатність до критичної оцінки ситуацій, а також орієнтацію на пошук узгоджених рішень замість нав'язування власної позиції. Саме цей компонент відображає соціальну зрілість підлітка та його готовність до відповідальної взаємодії в групі.

Саме зазначені три показники найбільш повно розкривають структурну організацію відповідальності. Різні їхні поєднання, а також домінування одного з них над іншими визначають якісну своєрідність прояву відповідальності в кожній окремій особистості підлітків.

Важливо також підкреслити, що у межах цієї структури простежується своєрідна динаміка розвитку відповідальності підлітка, яка може бути інтерпретована як процес її «дозрівання». Він передбачає поступовий перехід від більш простого рівня — дисциплінарної відповідальності, орієнтованої переважно на зовнішній контроль і виконання правил, до більш складного і зрілого рівня — відповідальності за інших, що передбачає внутрішню автономію, соціальну спрямованість і готовність до прийняття відповідальності у взаємодії з іншими людьми.

Таким чином, незважаючи на значну кількість досліджень різних аспектів відповідальності підлітків з девіантною поведінкою, у сучасній психологічній науці все ще відсутнє однозначне уявлення про її внутрішньопсихологічну структуру. Це зумовлено різноманітністю підходів і неоднорідністю наукових трактувань відповідальності як особистісної властивості. Вихідною концептуальною позицією нашого дослідження є положення про те, що абсолютно безвідповідальних підлітків не існує, а відповідальність завжди представлена у вигляді індивідуально своєрідного поєднання її основних компонентів.

У цьому контексті некоректним є розгляд відповідальності підлітків як ізольованого, самодостатнього психологічного чинника. Вона завжди має структурований характер, а її індивідуальні особливості визначаються специфікою співвідношення та взаємодії її основних складових.

1.3. Психологічні особливості підлітків з девіантною поведінкою

Підлітковий вік є одним із найскладніших і найсуперечливіших етапів психічного розвитку особистості. Саме в цей період відбуваються інтенсивні біологічні, психологічні та соціальні зміни, формується система цінностей, моральних переконань, життєвих орієнтирів і моделей поведінки. Водночас нестабільність емоційної сфери, підвищена чутливість до соціального впливу,

прагнення до самоствердження та недостатня сформованість механізмів самоконтролю можуть зумовлювати виникнення різноманітних форм девіантної поведінки. Психологічні особливості підлітків із девіантною поведінкою становлять важливий предмет наукового аналізу, оскільки саме вони визначають специфіку соціальної адаптації особистості, характер її взаємодії з оточенням та перспективи подальшого особистісного розвитку [14].

У сучасній психології девіантна поведінка розглядається як система вчинків або дій, що суперечать прийнятим у суспільстві соціальним, моральним чи правовим нормам. Вона може проявлятися у формі агресивності, конфліктності, правопорушень, адиктивної поведінки, втеч із дому, булінгу, вживання психоактивних речовин, суїцидальних тенденцій, бродяжництва, інтернет-залежності та інших деструктивних форм активності. При цьому девіантна поведінка не є випадковим явищем, а формується під впливом комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників, серед яких особливе місце займають психологічні особливості підлітка [14, 16, 35].

Однією з провідних характеристик підлітків із девіантною поведінкою є емоційна нестійкість. Для таких підлітків характерні різкі зміни настрою, імпульсивність, підвищена дратівливість, труднощі у контролі власних емоцій і поведінкових реакцій. Вони часто демонструють низький рівень емоційної саморегуляції, що призводить до афективних спалахів, конфліктів із дорослими та однолітками, агресивних проявів. Емоційна сфера таких підлітків характеризується внутрішньою напруженістю, тривожністю, почуттям невпевненості та психологічного дискомфорту. У багатьох випадках зовнішня агресивність виступає своєрідним захисним механізмом, спрямованим на приховування внутрішніх переживань, страху відторгнення або почуття неповноцінності.

Важливою психологічною особливістю підлітків із девіантною поведінкою є порушення процесу формування самооцінки та самосвідомості [19]. У таких підлітків самооцінка часто має суперечливий характер: вона

може бути або заниженою, що супроводжується невпевненістю у власних можливостях, почуттям меншовартості та соціальної ізоляції, або завищеною, що проявляється у демонстративності, прагненні домінувати та нехтуванні соціальними нормами. Нестійкість самооцінки нерідко поєднується з високою потребою у визнанні та самоствердженні, яка реалізується через протестну або асоціальну поведінку.

Підлітки з девіантною поведінкою часто характеризуються недостатнім рівнем розвитку моральної свідомості та відповідальності [28]. У них можуть спостерігатися труднощі у засвоєнні соціальних норм, недостатня сформованість почуття обов'язку, совісті, емпатії та відповідальності за власні вчинки. Такі підлітки нерідко схильні перекладати провину на інших, виправдовувати власну поведінку зовнішніми обставинами або демонструвати байдуже ставлення до наслідків своїх дій. Водночас для багатьох із них характерна внутрішня суперечливість між потребою бути прийнятими суспільством і негативним досвідом взаємодії з соціальним середовищем.

Особливе значення у структурі психологічних особливостей підлітків із девіантною поведінкою має мотиваційна сфера. Для таких підлітків характерне переважання ситуативних мотивів над усвідомленими та соціально значущими. Їхня поведінка часто визначається прагненням до негайного задоволення потреб, отримання гострих вражень, уникнення труднощів або протесту проти вимог дорослих. У багатьох випадках спостерігається низький рівень навчальної мотивації, відсутність стійких життєвих цілей, професійних інтересів і позитивних соціальних орієнтирів. Це сприяє формуванню деструктивних моделей поведінки та підвищує ризик соціальної дезадаптації [34, 38, 43].

Суттєвою характеристикою девіантних підлітків є порушення комунікативної сфери. У взаєминах з однолітками вони можуть демонструвати агресивність, конфліктність, недовіру або, навпаки, залежність від групового впливу. Такі підлітки часто прагнуть до входження у неформальні групи, де асоціальна поведінка виступає засобом

самоствердження та здобуття авторитету. Водночас взаємини з дорослими нерідко характеризуються опозиційністю, негативізмом, емоційною дистанційованістю та порушенням довіри. У багатьох випадках підлітки з девіантною поведінкою мають досвід сімейних конфліктів, емоційного відторгнення, жорстокого поводження або недостатньої батьківської уваги, що негативно впливає на формування базового почуття безпеки та довіри до світу [9].

Важливим аспектом психологічного аналізу є особливості когнітивної сфери підлітків із девіантною поведінкою. У них можуть спостерігатися труднощі концентрації уваги, низький рівень довільної регуляції діяльності, схильність до імпульсивних рішень та недостатній розвиток навичок прогнозування наслідків власної поведінки. Часто такі підлітки характеризуються ригідністю мислення, спрощеним сприйняттям соціальних ситуацій і труднощами у конструктивному вирішенні проблем. За наявності несприятливих умов виховання це може сприяти закріпленню деструктивних поведінкових стереотипів [50].

Психологічні особливості підлітків із девіантною поведінкою тісно пов'язані з процесом соціалізації. У багатьох із них спостерігається порушення механізмів соціальної адаптації, труднощі інтеграції у колектив, негативне ставлення до соціальних інститутів та низький рівень довіри до суспільства. Соціальна ізоляція, відсутність підтримки, негативний вплив мікросоціального середовища можуть сприяти формуванню стійких асоціальних установок і закріпленню девіантних форм поведінки [14, 29, 53].

Окремої уваги заслуговує проблема агресивності як однієї з провідних характеристик підлітків із девіантною поведінкою. Агресивні прояви можуть мати як вербальний, так і фізичний характер і нерідко виступають способом психологічного захисту, самоствердження або компенсації внутрішньої невпевненості. Агресивність таких підлітків часто поєднується з високим рівнем фрустрації, емоційною напруженістю та труднощами конструктивного вираження почуттів. При цьому агресія може бути спрямована як на

оточуючих, так і на самого себе, що проявляється у формах аутоагресивної поведінки, самоушкоджень або суїцидальних тенденцій.

У психологічній літературі значна увага приділяється також акцентуаціям характеру підлітків із девіантною поведінкою. Найчастіше серед них виявляються нестійкий, збудливий, демонстративний, гіпертимний та епілептоїдний типи акцентуацій. Такі особистісні особливості можуть підвищувати схильність до порушення норм поведінки, особливо за умов несприятливого соціального середовища або недостатнього педагогічного контролю [7].

Не менш важливою є проблема психологічної незрілості підлітків із девіантною поведінкою. Вона проявляється у недостатній сформованості навичок самоконтролю, відповідальності, планування майбутнього та здатності до рефлексії. Такі підлітки часто діють під впливом емоцій або ситуативних бажань, не замислюючись над можливими наслідками власних дій. Низький рівень рефлексивності ускладнює процес усвідомлення власних помилок і перешкоджає формуванню конструктивних стратегій поведінки [7].

Таким чином, психологічні особливості підлітків із девіантною поведінкою являють собою складний комплекс емоційних, мотиваційних, когнітивних, комунікативних і особистісних характеристик, що формуються під впливом несприятливих соціально-психологічних умов. Для таких підлітків характерними є емоційна нестійкість, агресивність, порушення самооцінки, недостатній розвиток моральної свідомості, труднощі соціальної адаптації та схильність до імпульсивної поведінки. Розуміння зазначених особливостей має важливе значення для організації психологічної профілактики, корекції та психолого-педагогічного супроводу підлітків із девіантною поведінкою, оскільки дозволяє визначити основні напрями формування соціально прийнятних моделей поведінки, розвитку емоційної саморегуляції та успішної інтеграції особистості у суспільство.

Висновки до першого розділу

У першому розділі здійснено теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення відповідальності як складної багатовимірної психологічної категорії. Встановлено, що у сучасній психологічній науці відсутнє єдине, узгоджене розуміння цього феномену, що зумовлено різноманітністю теоретичних традицій, методологічних підходів і рівнів його аналізу — від філософсько-етичних до емпірично-психологічних.

Узагальнення наукових джерел свідчить, що відповідальність розглядається як інтегральна властивість особистості, яка пов'язана з моральною свідомістю, локусом контролю, здатністю до саморегуляції, усвідомленням наслідків власних дій, а також із системою соціальних норм і цінностей. У межах різних психологічних концепцій акцент робиться на її моральному, когнітивному, поведінковому, емоційному та регулятивному компонентах, що підтверджує складність і багаторівневність даного феномену.

У розділі показано, що значний внесок у розуміння відповідальності зробили як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники, які розглядали її в контексті морального розвитку особистості, соціального наочіння, екзистенціального вибору та суб'єктності. Водночас доведено, що попри широку представленість досліджень, внутрішня структурна організація відповідальності залишається недостатньо визначеною та потребує подальшого теоретичного й емпіричного уточнення.

Особливу увагу приділено положенню про те, що відповідальність не може розглядатися як ізольована властивість особистості. Вона завжди функціонує як система взаємопов'язаних компонентів, а її індивідуальні прояви визначаються специфікою їх поєднання та домінуванням окремих складових. У цьому контексті підкреслено значущість локусу контролю як одного з ключових системоутворюючих чинників відповідальної поведінки.

Окремо наголошено, що розвиток відповідальності має онтогенетичний характер і проходить складний шлях становлення — від зовнішньо

зумовлених форм регуляції поведінки до внутрішньо усвідомленої, морально опосередкованої відповідальності за себе та інших. Визначено, що найбільш значущим періодом її формування є підлітковий та юнацький вік, коли відбувається інтенсивна перебудова ціннісно-мотиваційної сфери особистості.

Констатовано, що психологічні особливості підлітків із девіантною поведінкою являють собою складний комплекс емоційних, мотиваційних, когнітивних, комунікативних і особистісних характеристик, що формуються під впливом несприятливих соціально-психологічних умов. Для таких підлітків характерними є емоційна нестійкість, агресивність, порушення самооцінки, недостатній розвиток моральної свідомості, труднощі соціальної адаптації та схильність до імпульсивної поведінки. Розуміння зазначених особливостей має важливе значення для організації психологічної профілактики, корекції та психолого-педагогічного супроводу підлітків із девіантною поведінкою, оскільки дозволяє визначити основні напрями формування соціально прийнятних моделей поведінки, розвитку емоційної саморегуляції та успішної інтеграції особистості у суспільство.

Таким чином, результати теоретичного аналізу дозволяють констатувати, що відповідальність є складним інтегративним утворенням, яке має багаторівневу структуру та різноманітні форми прояву. Виявлені теоретичні суперечності та недостатня розробленість питання її внутрішньої структури обґрунтовують необхідність подальшого емпіричного дослідження зазначеного феномену, зокрема в контексті індивідуально-типологічних особливостей особистості.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

2.1. Особливості організації та етапи дослідження відповідальності підлітків з девіантною поведінкою

Забезпечення високого рівня надійності та достовірності дослідження психологічних особливостей відповідальності підлітків із девіантними формами поведінки здійснювалося шляхом ретельного контролю якості отриманих емпіричних даних, а також завдяки використанню адекватного психодіагностичного інструментарію. Особлива увага приділялася добору методик, які відповідали критеріям надійності, тобто характеризувалися стійкістю та обґрунтованістю результатів, а також валідності — здатності точно та ефективно вимірювати специфіку психологічних проявів відповідальності та особливості її внутрішньої структури у підлітків із девіантною поведінкою.

Такий підхід дозволив мінімізувати випадкові похибки та забезпечити об'єктивність інтерпретації результатів дослідження.

Організація і проведення теоретико-емпіричного дослідження відповідальності підлітків із девіантною поведінкою ґрунтувалися на дотриманні фундаментальних принципів психологічної науки. Серед них провідне значення мали принцип наукової обґрунтованості, принцип розвитку, принцип структурності, принцип особистісного підходу, принцип ненанесення шкоди досліджуваним, принцип відкритості результатів дослідження для його учасників, принцип об'єктивності висновків та принцип практичної ефективності розроблених рекомендацій.

Принцип наукової обґрунтованості передбачав необхідність використання не лише валідного й надійного психодіагностичного

інструментарію, але й ґрунтовного аналізу наукових джерел, сучасних теоретичних підходів і концепцій, що стосуються феномену відповідальності та девіантної поведінки у підлітковому віці. Реалізація цього принципу забезпечувала логічну послідовність дослідження, теоретичну аргументованість його положень і достовірність отриманих висновків.

Принцип розвитку дозволяв розглядати психіку підлітка як динамічну систему, що перебуває у процесі постійного становлення та змін. Відповідно до цього підходу, відповідальність розумілася не як статична характеристика, а як особистісна властивість, що формується і трансформується під впливом соціального середовища, виховання, міжособистісної взаємодії та індивідуального життєвого досвіду. Саме тому дослідження відповідальності підлітків із девіантною поведінкою передбачало аналіз закономірностей її формування, розвитку окремих компонентів та специфіки їх взаємозв'язків.

Важливим положенням стало твердження про те, що абсолютно безвідповідальної особистості не існує, оскільки рівень сформованості відповідальності може змінюватися залежно від соціально-психологічних умов розвитку особистості.

Принцип структурності забезпечував можливість аналізу відповідальності як цілісного психологічного утворення, що складається з взаємопов'язаних елементів. У межах цього підходу увага приділялася вивченню когнітивних, емоційно-вольових, мотиваційних і поведінкових компонентів відповідальності, а також особливостям їх взаємодії у підлітків із девіантною поведінкою.

Відповідно до принципу особистісного підходу, кожний досліджуваний розглядався як унікальна особистість із власними індивідуальними характеристиками, життєвим досвідом, особливостями емоційного реагування та поведінковими проявами. Це передбачало врахування індивідуально-психологічних особливостей підлітків, специфіки їх соціального оточення, рівня соціальної адаптації та особистісних потреб.

Принцип ненанесення шкоди вимагав організації дослідження таким чином, щоб його проведення не мало негативного впливу на психологічний стан учасників. Отримані результати не могли використовуватися на шкоду підліткам, а конфіденційність особистої інформації повністю зберігалася.

Дослідження проводилося з дотриманням етичних норм психологічної науки та принципу добровільної участі.

Принцип об'єктивності висновків передбачав усунення будь-яких суб'єктивних упереджень дослідника під час аналізу результатів. Інтерпретація отриманих даних здійснювалася виключно на основі наукових критеріїв та емпірично підтверджених фактів, що сприяло підвищенню достовірності дослідження.

Принцип ефективності практичних рекомендацій полягав у тому, що запропоновані психолого-педагогічні рекомендації мали бути корисними для розвитку відповідальності підлітків, корекції девіантних проявів поведінки та оптимізації їх соціальної адаптації без ризику виникнення негативних наслідків.

Організація теоретико-емпіричного дослідження відповідальності підлітків із девіантною поведінкою передбачала реалізацію низки важливих завдань. Зокрема, здійснювалася побудова загальної стратегії дослідницької діяльності, визначалися умови та чинники, що могли впливати на поведінку досліджуваних, у тому числі під час проходження психодіагностичних процедур. Важливе значення мало професійне володіння психодіагностичним інструментарієм, а також формулювання науково обґрунтованих висновків на основі аналізу теоретичних джерел і результатів емпіричного дослідження. Безпосереднє проведення дослідження здійснювалося у декілька послідовних етапів.

Перший етап мав орієнтувальний характер. На цьому етапі проводилося попереднє спостереження за особливостями поведінки підлітків, аналізувалися умови прояву відповідальності та девіантної поведінки,

формувалися попередні припущення щодо взаємозв'язків між окремими компонентами відповідальності.

Другий етап був пов'язаний із розробкою програми емпіричного дослідження. Формулювалися основні завдання дослідження, визначалися незалежні та залежні змінні, здійснювався вибір методів і конкретних психодіагностичних методик. Особлива увага приділялася розмежуванню понять «метод» і «методика». Метод розглядався як загальний спосіб наукового пізнання, тоді як методика трактувалася як система конкретних прийомів та процедур проведення психодіагностичної роботи. Крім того, на цьому етапі готувалися необхідні матеріали, бланки, протоколи та інші засоби забезпечення емпіричного дослідження.

Третій етап являв собою безпосереднє емпіричне дослідження. Він включав проведення пілотажного дослідження, метою якого була перевірка ефективності обраної програми та уточнення гіпотез щодо структури відповідальності підлітків із девіантною поведінкою. У процесі роботи особлива увага приділялася дотриманню принципів наукової етики: добровільності участі, конфіденційності отриманої інформації, використанню результатів виключно в наукових цілях, а також виключенню недостовірних або недостатньо якісних даних, що підвищувало точність і надійність результатів.

Четвертий етап полягав в обробці емпіричних даних. Для аналізу результатів використовувалися як якісні, так і кількісні методи дослідження. Значна роль відводилася методам математичної статистики, застосування яких сприяло підвищенню обґрунтованості отриманих висновків. Використання статистичних процедур дозволило перевірити достовірність виявлених закономірностей, підтвердити або спростувати висунуті припущення щодо особливостей внутрішньої структури відповідальності підлітків із девіантною поведінкою, а також встановити характер взаємозв'язків між окремими компонентами досліджуваного феномену.

П'ятий етап дослідження був пов'язаний із ґрунтовним аналізом та науковою інтерпретацією отриманих результатів. Цей процес мав виражений творчий характер і не міг повністю здійснюватися за чітко визначеним алгоритмом, оскільки потребував глибокого осмислення емпіричних даних, їх співвіднесення з теоретичними положеннями психологічної науки, а також залучення результатів інших наукових досліджень. Саме тому даний етап виявився одним із найбільш складних і відповідальних у структурі всього дослідження, адже вимагав високого рівня дослідницької культури, аналітичного мислення, наукової інтуїції та здатності до комплексного бачення психологічного феномену відповідальності.

У процесі інтерпретації результатів особлива увага приділялася перетворенню окремих емпіричних показників на цілісну систему науково значущих висновків. Для цього застосовувався комплекс методичних прийомів, які дозволяли не лише описати отримані дані, але й пояснити психологічні закономірності, що лежать в основі формування відповідальності у підлітків із девіантною поведінкою. Аналіз результатів не обмежувався механічним зіставленням кількісних показників, а передбачав глибоке осмислення взаємозв'язків між окремими компонентами відповідальності та особистісними характеристиками досліджуваних.

Під час здійснення інтерпретації результатів ми намагалися співвідносити показники, отримані за окремими психодіагностичними методиками, із загальною структурою відповідальності як інтегративної особистісної характеристики. Це дало можливість розглядати відповідальність не як сукупність ізольованих властивостей, а як складне багатоконпонентне психологічне утворення, елементи якого перебувають у постійній взаємодії.

На даному етапі особливого значення набувало дотримання низки важливих принципів та правил аналізу емпіричних результатів. Передусім здійснювалося комплексне узагальнення всіх отриманих даних, що характеризували психологічний стан досліджуваного під час проведення психодіагностичного обстеження. Такий підхід був необхідним, оскільки

емоційний стан, рівень напруження, ситуативна тривожність, втома або особливості самопочуття підлітків могли істотно впливати як на сам процес дослідження, так і на його результати.

Важливим аспектом аналізу була також оцінка мотиваційної готовності досліджуваних до участі в дослідженні. Враховувалася наявність або відсутність зацікавленості у виконанні завдань, рівень щирості відповідей, ставлення до процедури обстеження та ступінь включеності у психодіагностичний процес. Це дозволяло більш об'єктивно оцінювати достовірність отриманих результатів і враховувати можливий вплив мотиваційного чинника на поведінку підлітків під час дослідження.

Крім того, аналізу підлягала вся сукупність даних, отриманих за кожною конкретною методикою. Особлива увага приділялася тому, наскільки досліджувані правильно розуміли інструкцію, яким було їх ставлення до виконання завдань, які способи діяльності вони обирали, які помилки допускали та чи могли їх самостійно виправити. Також оцінювалися прояви емоційно-вольової сфери, рівень самоконтролю, наполегливість, особливості реагування на труднощі та інші психологічні характеристики, що мали значення для вивчення відповідальності.

Важливим елементом інтерпретаційної роботи стало зіставлення результатів, отриманих за різними психодіагностичними методиками. Такий підхід дозволив виявити найбільш характерні особливості відповідальності підлітків із девіантною поведінкою, встановити взаємозв'язки між окремими компонентами досліджуваного феномену та визначити специфіку особистісних проявів, які супроводжують недостатній або деформований розвиток відповідальності.

Отже, організація та проведення теоретико-емпіричного дослідження відповідальності підлітків із девіантною поведінкою ґрунтувалися на дотриманні базових принципів психологічної науки. Провідне значення мали принципи наукової обґрунтованості, розвитку, структурності, особистісного підходу, ненанесення шкоди досліджуваним, відкритості результатів

дослідження, об'єктивності наукових висновків та практичної ефективності запропонованих рекомендацій.

Безпосереднє психологічне дослідження відповідальності підлітків із девіантною поведінкою реалізовувалося у п'ять взаємопов'язаних етапів, кожен із яких мав власну мету, специфічні завдання та забезпечував послідовність і цілісність науково-дослідницького процесу.

2.2. Метод психолого-діагностичного обстеження підлітків з девіантною поведінкою

У межах даного методу нами було використано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на всебічне вивчення внутрішньої структури відповідальності підлітків із девіантною поведінкою. Добір методичного інструментарію здійснювався з урахуванням специфіки досліджуваного феномену та необхідності отримання максимально повної інформації про особливості формування відповідальності, її основні компоненти та характер їх взаємозв'язків.

Вибір конкретних психодіагностичних методик не був випадковим чи формальним. Він визначався загальною метою дослідження, його теоретичними засадами, а також системою поставлених дослідницьких завдань. Під час відбору інструментарію враховувалася необхідність отримання достовірних і об'єктивних даних щодо психологічних особливостей підлітків із девіантною поведінкою, а також можливість комплексного аналізу відповідальності як багатокомпонентного особистісного утворення [21].

Відомо, що психодіагностичні методики, які застосовуються у психологічних дослідженнях, можуть класифікуватися за різними ознаками.

Зокрема, вони поділяються на кількісні та якісні, вербальні й невербальні, а також відрізняються за своєю функціональною спрямованістю.

У нашому дослідженні особливого значення набуло використання кількісних, або психометричних, методик, які дозволяють здійснювати вимірювання окремих психічних властивостей, процесів і характеристик особистості. Проте застосування таких методів вважалося доцільним лише за умови їх поєднання з якісним аналізом результатів. Це означало, що отримані числові показники розглядалися не ізольовано, а у взаємозв'язку з особливостями поведінки досліджуваних, специфікою виконання завдань, їх емоційними реакціями, мотивацією та загальним ставленням до процесу обстеження [22].

Кожна окрема психодіагностична методика мала певну специфічну спрямованість і була орієнтована на виявлення конкретного компонента відповідальності. Водночас жодна з методик не розглядалася як інструмент для дослідження лише одного ізольованого аспекту особистості. Незважаючи на свою вузьку спеціалізацію, кожна з них одночасно надавала додаткову інформацію про інші сторони відповідальності та особистісного функціонування підлітка. Таким чином, психодіагностичні методики характеризувалися поліфункціональністю та широким спектром діагностичних можливостей, що дозволяло аналізувати відповідальність як цілісне інтегративне утворення.

Головною метою застосування психодіагностичного обстеження було виявлення особливостей внутрішньої структури відповідальності підлітків із девіантною поведінкою, визначення характеру взаємозв'язків між її структурними компонентами та встановлення специфіки їх співвідношення.

Це дало змогу не лише описати окремі прояви відповідальності, а й дослідити механізми її функціонування та психологічні чинники, що впливають на рівень її сформованості.

Під час добору психодіагностичного комплексу для вивчення особливостей відповідальності особистості ми керувалися основними науковими вимогами, які висуваються до психодіагностичних методик.

Насамперед враховувався принцип стандартизації, що передбачає створення єдиних умов проведення дослідження та однакових критеріїв

оцінювання результатів. Стандартизація забезпечує можливість об'єктивного порівняння показників різних досліджуваних, а також передбачає використання процедур математичної обробки результатів. Зокрема, застосовувалися лінійні та нелінійні способи перетворення тестових оцінок, які дозволяли переводити первинні показники у більш зрозумілі та зручні для інтерпретації форми [54].

Не менш важливою вимогою була надійність психодіагностичних методик. Під надійністю розумілася стійкість та узгодженість результатів, отриманих під час повторного тестування тих самих досліджуваних за допомогою однакових або еквівалентних форм методики. Це забезпечувало впевненість у тому, що отримані результати не є випадковими, а дійсно відображають особливості досліджуваних психологічних характеристик.

Особлива увага приділялася валідності методик, тобто їх здатності вимірювати саме ті психологічні властивості, для дослідження яких вони були призначені. Валідність розглядалася як одна з ключових характеристик психодіагностичного інструментарію, оскільки саме вона забезпечує адекватність отриманих результатів і дозволяє робити обґрунтовані наукові висновки щодо особливостей відповідальності підлітків із девіантною поведінкою [20].

Важливим критерієм відбору методик була також їх практичність, яка передбачала економічність, простоту використання, ефективність проведення та можливість застосування у різних дослідницьких ситуаціях. Методики мали бути достатньо зрозумілими для підлітків, не викликати надмірного психологічного напруження та забезпечувати отримання інформативних результатів у відносно короткий проміжок часу.

Застосування психодіагностичних методик у дослідженні вимагало суворого дотримання низки процедурних умов. Психодіагностичне обстеження проводилося у сприятливій для досліджуваних атмосфері з урахуванням часу проведення, умов середовища, емоційного стану підлітків, рівня їх самопочуття та інших факторів, які могли впливати на результати

дослідження. Створення комфортних умов сприяло підвищенню щирості відповідей та забезпечувало більш об'єктивне відображення психологічних особливостей досліджуваних.

Крім того, достовірність і глибина психодіагностичного обстеження значною мірою залежали від наукової обґрунтованості обраного методичного апарату. Саме якість інструментарію визначала можливість отримання надійних результатів, на основі яких можна було формулювати загальні наукові висновки та розробляти практичні рекомендації щодо розвитку відповідальності й корекції девіантної поведінки підлітків [3].

Характеристика валідності використаного інструментарію передбачала не лише визначення того, які саме психологічні характеристики вимірює кожна методика, але й урахування умов її застосування, специфіки цільової аудиторії та можливостей використання у конкретній галузі психологічного дослідження. Це забезпечувало адекватність інтерпретації результатів та підвищувало наукову цінність проведеного дослідження.

Для реалізації поставлених дослідницьких завдань та отримання емпіричних даних щодо особливостей внутрішньої структури відповідальності підлітків із девіантною поведінкою було здійснено ретельний добір психодіагностичних методик. Відбір діагностичного інструментарію проводився з урахуванням його наукової обґрунтованості, відповідності цілям дослідження та можливості комплексного вивчення досліджуваного феномену. При цьому особлива увага приділялася тому, щоб обрані методики забезпечували не лише фіксацію окремих психологічних характеристик, а й дозволяли здійснювати глибокий аналіз внутрішніх взаємозв'язків між структурними компонентами відповідальності.

Під час формування психодіагностичного комплексу ми виходили з основних вимог, які традиційно висуваються до психодіагностичного інструментарію у сучасній психологічній науці. Насамперед враховувалося, що методики повинні бути достатньо апробованими та широко використовуваними у психодіагностичній практиці. Це дозволяло спиратися

на вже підтверджену ефективність і наукову достовірність обраних засобів діагностики [20].

Крім того, усі використані методики мали відповідати основним психометричним критеріям, зокрема вимогам надійності, валідності та стандартизованості. Це забезпечувало точність вимірювання психологічних характеристик, стійкість отриманих результатів та можливість їх науково обґрунтованої інтерпретації. Важливим аспектом було й те, що обраний інструментарій мав дозволяти отримувати необхідну діагностичну інформацію у відносно короткі терміни, що особливо важливо під час роботи з підлітками, оскільки надмірно тривалі процедури можуть знижувати концентрацію уваги, мотивацію та щирість відповідей досліджуваних [20].

Суттєвою вимогою до психодіагностичних методик була також можливість проведення як кількісного, так і якісного аналізу отриманих результатів. Це означало, що методики повинні були забезпечувати не лише отримання статистичних показників, але й дозволяти дослідити психологічний зміст виявлених особливостей, специфіку поведінкових проявів, характер емоційного реагування та індивідуальні особистісні характеристики підлітків із девіантною поведінкою.

Важливою перевагою обраного психодіагностичного комплексу стала також можливість використання отриманої інформації не лише для констатації наявності певних психологічних властивостей чи особливостей особистості, але й для подальшої профілактичної, корекційної та психолого-педагогічної роботи. Це дозволяло розглядати результати дослідження як практично значущу основу для розробки програм розвитку відповідальності та корекції девіантних форм поведінки у підлітковому віці.

Для дослідження особливостей психологічної моделі та внутрішньої структури відповідальності підлітків із девіантною поведінкою було використано комплекс взаємодоповнювальних психодіагностичних методик. Однією з основних методик стала методика «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК) Є.Ф. Бажіна, Е. А. Голинкіної та А. М. Еткінда. Дана методика дозволяє

визначити особливості локусу контролю особистості, тобто ступінь схильності людини приписувати відповідальність за події власного життя внутрішнім або зовнішнім чинникам. Її використання було важливим для вивчення рівня особистісної відповідальності, самоконтролю та усвідомлення підлітками причин власної поведінки.

З метою дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості застосовувався Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Реймонд Кеттелл (16-PF). Ця методика дозволяє комплексно оцінити різноманітні особистісні риси, емоційно-вольові характеристики, особливості міжособистісної взаємодії та поведінкові тенденції, що мають безпосередній зв'язок із формуванням відповідальності у підлітковому віці.

Для вивчення особливостей особистісного розвитку, ціннісних орієнтацій та рівня самореалізації використовувався «Самоактуалізаційний тест» (САТ), розроблений Ю. Є. Альшиною, Л. Я. Гозманом та М.В. Загікою.

Даний тест є адаптованим варіантом опитувальника особистісних орієнтацій (Personal Orientation Inventory), створеного Е. Шостромом. Методика дозволяє оцінити рівень самоактуалізації особистості, її спрямованість на саморозвиток, автономність, відповідальність за власний життєвий вибір та особливості ціннісно-смислової сфери.

Для аналізу системи міжособистісних відносин та особливостей соціальної взаємодії підлітків використовувався модифікований варіант методики діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі. Застосування цієї методики дозволило виявити специфіку комунікативної поведінки досліджуваних, характер їх взаємодії з оточенням, рівень конфліктності, домінування, залежності або соціальної адаптованості, що має важливе значення для розуміння психологічних механізмів девіантної поведінки та особливостей формування відповідальності.

Висновки до другого розділу

У другому розділі було здійснено теоретико-методологічне обґрунтування та організацію емпіричного дослідження особливостей відповідальності підлітків із девіантною поведінкою. У процесі роботи визначено основні принципи, етапи та методичні засади проведення психодіагностичного дослідження, спрямованого на вивчення внутрішньої структури відповідальності як складного багатокomпонентного особистісного утворення.

Встановлено, що забезпечення достовірності та надійності результатів дослідження потребує використання валідного й стандартизованого психодіагностичного інструментарію, а також суворого дотримання принципів психологічної науки. Серед провідних принципів дослідження визначено принцип наукової обґрунтованості, розвитку, структурності, особистісного підходу, об'єктивності, конфіденційності та ненанесення шкоди досліджуваним. Їх дотримання забезпечило наукову коректність проведеного дослідження та можливість отримання об'єктивних емпіричних результатів.

У ході дослідження було визначено, що відповідальність підлітків із девіантною поведінкою доцільно розглядати як цілісну систему взаємопов'язаних компонентів, які включають когнітивний, емоційно-вольовий, мотиваційний та поведінковий аспекти. Такий підхід дозволив комплексно проаналізувати психологічні особливості формування відповідальності та виявити специфіку її прояву в умовах девіантної поведінки.

Обґрунтовано доцільність використання комплексу взаємодоповнювальних психодіагностичних методик, що забезпечують можливість багаторівневого аналізу досліджуваного феномену. Встановлено, що поєднання кількісних і якісних методів психодіагностики дозволяє не лише отримати статистично значущі результати, але й глибше зрозуміти психологічний зміст виявлених особливостей відповідальності підлітків.

У процесі дослідження було охарактеризовано основні вимоги до психодіагностичного інструментарію, зокрема стандартизованість, надійність, валідність та практичність методик. Визначено, що використані психодіагностичні засоби відповідають сучасним психометричним вимогам і дозволяють отримувати достовірну інформацію щодо рівня розвитку відповідальності, особливостей локусу контролю, міжособистісних взаємин, особистісних рис та рівня самоактуалізації підлітків із девіантною поведінкою.

З'ясовано, що організація емпіричного дослідження передбачала поетапну реалізацію дослідницької програми: від попереднього спостереження та формулювання гіпотез до проведення психодіагностичного обстеження, статистичної обробки результатів та їх інтерпретації. Особливого значення набув етап аналізу отриманих даних, під час якого здійснювалося комплексне зіставлення результатів різних методик з метою виявлення структурних особливостей відповідальності підлітків.

Встановлено, що ефективність психодіагностичного дослідження значною мірою залежить від створення сприятливих умов для проведення обстеження, врахування емоційного стану досліджуваних, рівня їх мотивації та особливостей взаємодії з дослідником. Це сприяло підвищенню достовірності отриманих результатів та забезпечило можливість їх подальшого практичного використання.

Отже, проведене у другому розділі теоретико-емпіричне обґрунтування методики дослідження створило необхідну наукову основу для подальшого аналізу психологічних особливостей відповідальності підлітків із девіантною поведінкою, а також для розробки ефективних психокорекційних і профілактичних заходів, спрямованих на розвиток відповідальної поведінки та соціальної адаптації підлітків.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Результати дослідження складових компонентів відповідальності підлітків з девіантною поведінкою

Таблиця 3.1

Мінімальні-максимальні значення структурних компонентів відповідальності підлітків

Показники відповідальності						Стени
Дисциплінарна		За себе		За іншого		
Мінімум	Максимум	Мінімум	Максимум	Мінімум	Максимум	
1,80	1,80	2,74	3,58	4,78	9,19	1
1,79	2,64	3,59	4,58	9,20	10,89	2
2,65	3,62	4,59	6,09	10,90	12,28	3
3,63	7,98	6,10	11,80	12,29	25,29	4
7,99	11,54	11,81	14,73	25,30	29,84	5
11,55	13,38	14,74	16,87	29,85	32,30	6
13,39	15,10	16,88	18,32	32,31	34,14	7
15,11	16,08	18,33	19,63	34,15	36,49	8
16,09	17,30	19,64	20,61	36,50	37,48	9
17,31	17,80	20,62	27,43	37,49	47,78	10

Таблиця 3.2

Інтеркореляції між показниками відповідальності підлітків

Показники		Самооцінка підлітками своєї відповідальності	Експертна оцінка відповідальності (вчителі)
Самооцінка відповідальності	r	1,00	0,62
	p		<0,02
Експертна оцінка відповідальності	r	0,62	1,00
	p	<0,02	
Дисциплінарна відповідальність	r	0,49	0,46
	p	<0,01	<0,01
Відповідальність за себе	r	0,58	0,42
	p	<0,01	<0,01
Відповідальність – за іншого	r	0,48	0,53
	p	<0,01	<0,01

Аналіз даних, наведених у таблиці 3.2, дозволяє простежити характер взаємозв'язків між різними показниками відповідальності підлітків та визначити особливості узгодженості самооцінки відповідальності з її зовнішньою оцінкою з боку педагогів. Представлені результати інтеркореляційного аналізу свідчать про наявність статистично значущих позитивних зв'язків між усіма досліджуваними компонентами відповідальності, що підтверджує цілісність даного особистісного утворення та взаємозалежність його структурних складових.

Перш за все привертає увагу наявність достатньо тісного позитивного кореляційного зв'язку між самооцінкою підлітками власної відповідальності та експертною оцінкою відповідальності з боку вчителів ($r = 0,62$ при $p < 0,02$).

Отриманий коефіцієнт кореляції свідчить про середній, ближчий до високого, рівень узгодженості між суб'єктивним сприйняттям підлітками власної відповідальності та оцінкою їхньої поведінки педагогами. Це дає підстави стверджувати, що значна частина досліджуваних достатньо адекватно усвідомлює рівень сформованості власної відповідальності та здатна реалістично оцінювати особливості своєї поведінки.

Разом із тим кореляція не є максимально високою, що може свідчити про існування певних розбіжностей між самосприйняттям підлітків і зовнішнім баченням їхньої поведінки дорослими. Подібні відмінності можуть бути зумовлені віковими особливостями підліткового періоду, недостатнім рівнем саморефлексії, прагненням до самоствердження, а також схильністю окремих підлітків або переоцінювати, або недооцінювати власний рівень відповідальності. Крім того, педагоги оцінюють відповідальність переважно через поведінкові прояви — дисциплінованість, виконання вимог, дотримання правил, тоді як самооцінка підлітків може більше спиратися на внутрішні наміри, переживання та особистісні установки.

Досить вагомими виявилися взаємозв'язки між самооцінкою відповідальності та окремими структурними компонентами відповідальності. Так, між самооцінкою відповідальності та дисциплінарною відповідальністю встановлено позитивний кореляційний зв'язок середньої сили ($r = 0,49$ при $p < 0,01$). Це свідчить про те, що підлітки, які високо оцінюють власну відповідальність, водночас демонструють більш виражену здатність дотримуватися соціальних норм, правил поведінки, вимог навчальної дисципліни та контролювати власну поведінку.

Ще більш виражений зв'язок виявлено між самооцінкою відповідальності та відповідальністю за себе ($r = 0,58$ при $p < 0,01$). Отриманий результат дає підстави припустити, що уявлення підлітків про власну відповідальність значною мірою пов'язане саме зі здатністю брати відповідальність за власні вчинки, рішення, поведінку та наслідки своїх дій.

Це може свідчити про те, що внутрішній компонент відповідальності,

спрямований на самоконтроль і саморегуляцію, є одним із центральних елементів формування відповідальної поведінки у підлітковому віці.

Позитивний кореляційний зв'язок також простежується між самооцінкою відповідальності та відповідальністю за інших ($r = 0,48$ при $p < 0,01$). Хоча цей зв'язок дещо слабший порівняно з відповідальністю за себе, він свідчить про те, що розвиток відповідальності у підлітків пов'язаний не лише з особистісною саморегуляцією, а й із формуванням соціальної зрілості, здатності враховувати інтереси інших людей, дотримуватися моральних норм та проявляти турботу про оточення.

Аналіз експертної оцінки відповідальності з боку вчителів також демонструє наявність статистично значущих позитивних зв'язків з усіма компонентами відповідальності. Зокрема, між експертною оцінкою та дисциплінарною відповідальністю виявлено кореляцію на рівні $r = 0,46$ при $p < 0,01$. Це свідчить про те, що педагоги значною мірою оцінюють відповідальність підлітків через зовнішні поведінкові прояви — дотримання правил, організованість, дисциплінованість та здатність виконувати покладені обов'язки.

Між експертною оцінкою та відповідальністю за себе встановлено позитивний зв'язок середньої сили ($r = 0,42$ при $p < 0,01$). Це дає підстави стверджувати, що вчителі звертають увагу не лише на формальні поведінкові показники, але й на рівень самостійності, здатності підлітків приймати рішення та відповідати за наслідки власних дій.

Особливої уваги заслуговує кореляція між експертною оцінкою відповідальності та відповідальністю за інших ($r = 0,53$ при $p < 0,01$), яка є однією з найвищих серед отриманих показників. Це може свідчити про те, що педагоги схильні розглядати відповідальність не тільки як індивідуальну характеристику, але і як соціально значущу рису, що проявляється у взаємодії з оточенням, здатності до співпраці, дотриманні моральних норм та врахуванні інтересів інших людей.

Загалом результати інтеркореляційного аналізу підтверджують, що відповідальність підлітків є багатокомпонентним психологічним утворенням, у структурі якого дисциплінарний, особистісний та соціальний компоненти перебувають у тісному взаємозв'язку. Отримані статистично значущі позитивні кореляції свідчать про достатній рівень внутрішньої узгодженості структури відповідальності та підтверджують взаємодоповнювальний характер її складових.

Крім того, результати дослідження дають підстави стверджувати, що формування відповідальності у підлітковому віці значною мірою залежить як від розвитку внутрішнього самоконтролю та саморегуляції, так і від здатності будувати конструктивні соціальні взаємини та усвідомлювати відповідальність перед іншими людьми. Це має важливе значення для розробки психокорекційних і профілактичних програм, спрямованих на розвиток відповідальної поведінки та попередження девіантних проявів у підлітковому середовищі.

Таблиця 3.3

Структура особистісних рис підлітків з девіантними формами поведінки

Показники	Особистісні блоки	
	блок адаптивності	блок фрустраційної нетолерантності
A	0,79	0,08
B	0,45	-0,11
F	0,82	0,00
H	0,89	-0,10
M	0,51	0,37
O	-0,30	0,74
Q1	0,41	0,32
Q4	-0,09	0,92
MD	-0,15	-0,50
FB	-0,40	0,14

Примітка: Напівжирним шрифтом зазначені найбільші за модулем факторні навантаження.

Аналіз результатів, представлених у таблиці 3.3, дозволяє визначити особливості структури особистісних рис підлітків із девіантними формами поведінки та виокремити провідні психологічні фактори, що характеризують їх особистісне функціонування. У результаті статистичного аналізу було встановлено наявність двох основних особистісних блоків — блоку адаптивності та блоку фрустраційної нетолерантності. Саме ці фактори найбільшою мірою визначають специфіку поведінкових реакцій, емоційного стану та соціальної взаємодії підлітків із девіантною поведінкою.

Перший чинник — блок адаптивності — об'єднує особистісні характеристики, які забезпечують соціально-психологічну пристосованість особистості, здатність до ефективної взаємодії з оточенням, емоційну відкритість, активність та впевненість у поведінці. Найбільші факторні навантаження у межах цього блоку мають показники А (0,79), F (0,82) та Н (0,89), що свідчить про їх провідну роль у структурі адаптивності.

Високе факторне навантаження за шкалою А вказує на значущість таких рис, як товариськість, відкритість у міжособистісних контактах, емоційна теплота та здатність до встановлення позитивних соціальних взаємин. Це дозволяє припустити, що навіть підлітки з девіантними формами поведінки можуть демонструвати потребу у спілкуванні та соціальному прийнятті, хоча способи реалізації цієї потреби не завжди мають конструктивний характер.

Показник F із високим позитивним навантаженням (0,82) характеризує емоційну жвавість, активність, імпульсивність та прагнення до яскравих вражень. Така особливість може мати подвійний характер: з одного боку, вона сприяє соціальній активності та комунікативності, а з іншого — може підвищувати схильність до ризикованої поведінки, емоційної нестійкості та недостатнього самоконтролю.

Найвище навантаження у структурі блоку адаптивності має показник Н (0,89), що свідчить про домінування таких рис, як соціальна сміливість, рішучість, упевненість у собі та схильність до активної поведінки у міжособистісній взаємодії. Це означає, що підлітки з девіантною поведінкою

можуть бути достатньо активними, ініціативними та схильними до самоствердження, однак за несприятливих умов ці якості можуть набувати асоціальних форм прояву.

Помірні позитивні навантаження за шкалами В (0,45), М (0,51) та Q1 (0,41) також доповнюють структуру блоку адаптивності. Показник В відображає певний рівень інтелектуальної активності та здатності до осмислення ситуацій. Шкала М характеризує розвиненість уяви, схильність до внутрішніх переживань та певну відірваність від реальності, що у підлітковому віці може проявлятися у фантазуванні, прагненні до самовираження або уникненні реальних труднощів. Показник Q1 свідчить про відкритість до нового досвіду, схильність до експериментування та критичне ставлення до традиційних норм і правил.

Разом із тим у межах блоку адаптивності спостерігаються і негативні факторні навантаження, зокрема за шкалами О (-0,30), Q4 (-0,09), MD (-0,15) та FB (-0,40). Негативне значення шкали О може свідчити про відносно низький рівень тривожності та самозвинувачення, що певною мірою забезпечує емоційну стійкість. Водночас надмірне зниження тривожності може супроводжуватися недостатньою критичністю до власної поведінки.

Низьке значення за шкалою FB (-0,40) може вказувати на труднощі у поведінковому самоконтролі або схильність до нестандартних форм реагування.

Другий чинник — блок фрустраційної нетолерантності — характеризує особистісні риси, пов'язані з емоційною напруженістю, труднощами у подоланні стресових ситуацій, низькою стійкістю до фрустрації та внутрішньою дезадаптацією. Найбільш значущими показниками цього блоку є шкали О (0,74) та Q4 (0,92).

Особливо високий показник за шкалою Q4 (0,92) свідчить про наявність значного внутрішнього напруження, підвищеної дратівливості, імпульсивності та емоційної нестабільності. Це означає, що підлітки з девіантною поведінкою часто перебувають у стані внутрішнього

психологічного дискомфорту, який може проявлятися у конфліктності, агресивних реакціях, емоційних зривів та труднощах саморегуляції.

Високе статистичне навантаження за шкалою О (0,74) характеризує схильність до переживання тривоги, невпевненості, внутрішнього занепокоєння та емоційної вразливості. Це свідчить про те, що зовнішня демонстрація впевненості та активності у поведінці підлітків із девіантними формами поведінки нерідко поєднується з внутрішньою емоційною нестабільністю, переживанням напруження та психологічного неблагополуччя.

Певне позитивне навантаження за шкалами М (0,37) та Q1 (0,32) може свідчити про те, що фрустраційна нетолерантність супроводжується схильністю до внутрішнього дистанціювання від реальності, емоційного уникнення проблем або протестних форм поведінки. Водночас негативні навантаження за шкалами В (-0,11), Н (-0,10) та MD (-0,50) можуть вказувати на зниження поведінкової впевненості, труднощі самоконтролю та недостатню психологічну зрілість у ситуаціях емоційного напруження.

Загалом результати статистичного аналізу дозволяють зробити висновок про суперечливість особистісної структури підлітків із девіантними формами поведінки. З одного боку, їм притаманні активність, соціальна сміливість, прагнення до самоствердження та комунікативна спрямованість, що формують блок адаптивності. З іншого боку, ці характеристики поєднуються з високим рівнем внутрішнього напруження, емоційною нестабільністю, низькою стійкістю до фрустрації та труднощами емоційної саморегуляції, які утворюють блок фрустраційної нетолерантності.

Отримані результати свідчать про те, що девіантна поведінка підлітків значною мірою зумовлена не лише зовнішніми соціальними чинниками, але й внутрішніми особистісними суперечностями, недостатньою сформованістю механізмів емоційного самоконтролю та труднощами адаптації до вимог соціального середовища. Це підкреслює необхідність розробки комплексних психокорекційних програм, спрямованих на розвиток емоційної стійкості,

навичок саморегуляції, конструктивного подолання фрустрації та формування соціально прийнятних способів самоствердження у підлітковому віці.

Таблиця 3.4

Особливості стильових особливостей міжособистісної взаємодії підлітків з девіантною поведінкою (Т. Лірі)

Показники	Блоки
	блок адаптивності
I	0,64
II	0,72
III	0,69
IV	0,37
V	0,50
VI	0,81
VII	0,80
VIII	0,80

Аналіз результатів, наведених у таблиці 3.4, дозволяє визначити особливості стильових характеристик міжособистісної взаємодії підлітків із девіантною поведінкою та виявити провідні тенденції їхньої соціальної поведінки. Отримані дані свідчать про те, що структура міжособистісних відносин досліджуваних характеризується вираженою неоднорідністю та поєднанням різних, інколи суперечливих, стилів взаємодії з оточенням. Усі показники увійшли до єдиного блоку адаптивності, що свідчить про інтегрованість міжособистісної поведінки у загальну систему соціально-психологічної адаптації підлітків.

Результати дослідження, отримані за методикою Тімоті Лірі, демонструють, що найбільш вираженими в структурі міжособистісної

взаємодії підлітків із девіантною поведінкою є показники VI (0,81), VII (0,80) та VIII (0,80), а також II (0,72) і III (0,69). Це свідчить про значну роль соціально-комунікативного компонента у поведінці досліджуваних та дозволяє глибше зрозуміти психологічні механізми їх взаємодії з іншими людьми.

Показник I (0,64), який у методиці Т. Лірі пов'язаний із владно-лідуючим стилем міжособистісної поведінки, свідчить про наявність у підлітків прагнення до домінування, самоствердження та контролю над ситуацією. Для підлітків із девіантною поведінкою така тенденція може проявлятися у бажанні посідати провідну позицію в групі однолітків, демонструвати незалежність та відстоювати власні інтереси, інколи навіть через конфліктні або протестні форми поведінки. Наявність достатньо високого факторного навантаження за цим показником вказує на значущість потреби у соціальному визнанні та прагнення до підвищення власного статусу серед оточення.

Показник II (0,72), що характеризує незалежно-домінуючий стиль взаємодії, свідчить про виражене прагнення підлітків до автономності, самостійності та свободи від зовнішнього контролю. Такі підлітки часто демонструють схильність до опору вимогам дорослих, негативне ставлення до жорстких обмежень та прагнення діяти відповідно до власних уявлень і бажань. У контексті девіантної поведінки ця риса може проявлятися у формі протестних реакцій, порушення соціальних норм та ігнорування авторитетів.

Високий показник III (0,69), що відображає прямолінійно-агресивний стиль поведінки, свідчить про наявність тенденції до конфліктності, імпульсивності та недостатньої стриманості у міжособистісній взаємодії. Це може проявлятися у схильності до різких висловлювань, демонстративної поведінки, агресивного захисту власної позиції або труднощях конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Подібні особливості часто є характерними для підлітків із девіантною поведінкою, оскільки вони нерідко

використовують агресію як засіб самоствердження або психологічного захисту.

Показник IV (0,37) має порівняно нижче значення, що може свідчити про меншу вираженість недовірливо-скептичного стилю взаємодії. Це означає, що хоча певна настороженість або підозрілість у поведінці підлітків присутня, вона не є провідною характеристикою їхньої міжособистісної взаємодії.

Водночас навіть помірна вираженість цього стилю може свідчити про труднощі у формуванні довірливих стосунків із дорослими та однолітками.

Показник V (0,50), який характеризує покійно-сором'язливий стиль поведінки, вказує на наявність внутрішньої невпевненості, залежності від оцінки оточення та певних труднощів самопрезентації. Попри зовнішню демонстрацію незалежності або агресивності, частина підлітків із девіантною поведінкою може переживати внутрішню тривожність, невпевненість у собі та потребу у підтримці з боку значущих осіб.

Найбільш вираженими виявилися показники VI (0,81), VII (0,80) та VIII (0,80), що характеризують залежно-слухняний, співпрацюючо-конвенційний та відповідально-доброзичливий стилі міжособистісної взаємодії. Такі результати є надзвичайно важливими для розуміння психологічної структури особистості підлітків із девіантною поведінкою, оскільки свідчать про наявність у них значного потенціалу до соціальної адаптації та конструктивної взаємодії.

Високий показник VI свідчить про потребу підлітків у підтримці, схваленні та емоційній опорі з боку інших людей. Це означає, що навіть за наявності девіантних проявів поведінки підлітки зберігають залежність від значущого соціального оточення та потребують позитивного прийняття.

Показник VII відображає схильність до співробітництва, компромісності та орієнтації на групові норми. Це може свідчити про те, що значна частина підлітків здатна до конструктивної соціальної взаємодії за умови створення сприятливого психологічного середовища та підтримувальних міжособистісних відносин.

Високе значення VIII показника характеризує наявність у досліджуваних доброзичливості, відповідальності у взаємодії та прагнення підтримувати позитивні стосунки з оточенням. Це дозволяє зробити висновок, що девіантна поведінка підлітків не виключає наявності соціально позитивних особистісних якостей та потенціалу до морального розвитку.

Загалом результати таблиці свідчать про суперечливий характер міжособистісної взаємодії підлітків із девіантною поведінкою. Їм одночасно притаманні прагнення до домінування, незалежності та самоствердження, а також виражена потреба у підтримці, прийнятті та конструктивних соціальних контактах. Подібне поєднання протилежних тенденцій може пояснювати нестабільність поведінки підлітків, труднощі їх соціальної адаптації та схильність до конфліктних форм взаємодії.

Отримані результати мають важливе практичне значення, оскільки свідчать про необхідність організації психокорекційної роботи, спрямованої не лише на зниження девіантних проявів поведінки, але й на розвиток конструктивних форм міжособистісної взаємодії, формування навичок емоційної саморегуляції, ефективної комунікації та позитивної соціальної адаптації підлітків.

Таблиця 3.5

Особливостей суб'єктивного контролю підлітків з девіантною поведінкою

Показники	Блоки
	блок адаптивності
Ід	0,81
Ін	0,84
Іс	0,71
Ів	0,74
Ім	0,49
Ізх	-0,04

Аналіз результатів, представлених у таблиці 3.5, дозволяє визначити особливості суб'єктивного контролю підлітків із девіантною поведінкою та встановити характер взаємозв'язку між різними сферами локусу контролю і процесами соціально-психологічної адаптації. Отримані дані свідчать про те, що всі основні показники суб'єктивного контролю увійшли до єдиного блоку адаптивності, що вказує на важливу роль інтернальності у формуванні адаптивних механізмів особистості підлітків.

Найвищі навантаження у структурі блоку адаптивності мають показники Ін (0,84) та Ід (0,81). Це свідчить про те, що загальна інтернальність і інтернальність у сфері досягнень є найбільш значущими характеристиками суб'єктивного контролю досліджуваних підлітків.

Високий показник Ін характеризує загальний рівень внутрішнього локусу контролю особистості, тобто схильність людини сприймати події власного життя як результат власних дій, рішень та особистісних зусиль. У контексті дослідження це означає, що частина підлітків із девіантною поведінкою все ж демонструє здатність брати на себе відповідальність за власні вчинки та визнавати власну роль у життєвих ситуаціях. Подібна тенденція може розглядатися як позитивний адаптаційний ресурс, оскільки саме інтернальний локус контролю пов'язаний із розвитком саморегуляції, самоконтролю та відповідальної поведінки.

Високе статистичне навантаження показника Ід (0,81) свідчить про те, що підлітки схильні пов'язувати власні успіхи та досягнення із власними здібностями, активністю та прикладеними зусиллями. Це може вказувати на наявність прагнення до самоствердження, досягнення успіху та реалізації власного потенціалу. Водночас у підлітків із девіантною поведінкою така спрямованість нерідко поєднується з недостатньо сформованими соціально прийнятними способами досягнення бажаного результату.

Достатньо високі показники також спостерігаються за шкалами Ів (0,74) та Іс (0,71). Показник Ів характеризує інтернальність у сфері виробничих або навчальних відносин, тобто здатність підлітків усвідомлювати власну

відповідальність за результати діяльності, навчання та виконання соціальних обов'язків. Це може свідчити про наявність у частини досліджуваних певного рівня самостійності, організованості та розуміння значущості власних дій у процесі взаємодії з соціальним середовищем.

Показник Іс відображає інтернальність у сфері міжособистісних стосунків. Його достатньо високий рівень свідчить про те, що підлітки певною мірою усвідомлюють власний вплив на характер взаємин з іншими людьми, визнають свою роль у виникненні конфліктів або позитивних соціальних контактів. Це є важливим показником соціальної зрілості, оскільки здатність брати відповідальність за міжособистісну взаємодію є необхідною умовою конструктивної поведінки.

Показник Ім (0,49), що характеризує інтернальність у сфері міжособистісних або сімейних взаємин, має помірне факторне навантаження. Це свідчить про те, що у підлітків із девіантною поведінкою відповідальність за події у близькому соціальному оточенні сформована недостатньо стабільно. У деяких випадках вони можуть визнавати власну роль у взаємодії з близькими людьми, однак у складних або конфліктних ситуаціях схильні перекладати відповідальність на зовнішні обставини чи інших осіб.

Особливу увагу привертає показник Ізх (-0,04), який практично не увійшов до структури блоку адаптивності та має мінімальне негативне навантаження. Такий результат свідчить про слабкий зв'язок інтернальності у сфері здоров'я та хвороби із загальною системою адаптаційних механізмів підлітків із девіантною поведінкою. Це може означати, що досліджувані недостатньо усвідомлюють власну відповідальність за збереження фізичного та психічного здоров'я, не пов'язують стан здоров'я зі способом життя або особистими діями та схильні пояснювати проблеми у цій сфері зовнішніми чинниками.

Загалом результати таблиці свідчать про те, що у структурі суб'єктивного контролю підлітків із девіантною поведінкою домінують показники внутрішнього локусу контролю, пов'язані зі сферою досягнень,

соціальної взаємодії та навчально-діяльнісної активності. Це дозволяє припустити, що навіть за наявності девіантних проявів поведінки підлітки зберігають певний потенціал до розвитку відповідальності, саморегуляції та соціальної адаптації.

Водночас недостатня вираженість інтернальності у сфері здоров'я та часткова нестабільність відповідальності у близьких міжособистісних взаєминах можуть свідчити про недостатню сформованість цілісної системи самоконтролю та відповідального ставлення до власного життя. Це підкреслює необхідність проведення психокорекційної роботи, спрямованої на розвиток усвідомлення особистої відповідальності, формування навичок саморегуляції, підвищення рівня внутрішнього контролю та розвиток конструктивних способів вирішення життєвих труднощів у підлітків із девіантною поведінкою.

Таблиця 3.6

Особливості самоактуалізації та відповідальності підлітків з девіантною поведінкою

Показник	Відповідальність		
	Дисциплінарна	За себе	За іншого
Орієнтація в часі	0,69	-0,18	0,15
Підтримка	0,64	0,38	0,11
Ціннісна орієнтація	-0,24	0,31	0,93
Гнучкість поведінки	0,66	0,06	0,03
Сензитивність	-0,14	0,75	-0,28
Спонтанність	0,16	0,65	-0,07
Самоповага	0,43	-0,04	0,47
Самоприйняття	0,76	0,03	0,05
Уявлення про природу людини	0,14	-0,26	0,45
Синергія	0,14	-0,21	0,55
Прийняття агресії	-0,10	0,71	0,09
Контактність	0,451	0,34	-0,23
Пізнавальні потреби	0,29	-0,27	0,11
Креативність	0,16	0,34	-0,04

Примітка: Напівжирним шрифтом зазначені найбільші за модулем факторні навантаження.

Аналіз результатів, представлених у таблиці 3.6, дозволяє виявити особливості взаємозв'язку між показниками самоактуалізації та різними компонентами відповідальності підлітків із девіантною поведінкою. Отримані дані свідчать про те, що окремі аспекти самоактуалізації по-різному пов'язані з дисциплінарною відповідальністю, відповідальністю за себе та відповідальністю за інших. Це підтверджує складний і багатовимірний характер відповідальності як особистісного утворення та дозволяє глибше зрозуміти психологічні механізми її формування у підлітків із девіантними формами поведінки.

Найбільш виражені взаємозв'язки простежуються у структурі дисциплінарної відповідальності. Високі позитивні факторні навантаження мають показники «Самоприйняття» (0,76), «Орієнтація в часі» (0,69), «Гнучкість поведінки» (0,66) та «Підтримка» (0,64). Це свідчить про те, що дисциплінарна відповідальність тісно пов'язана з особистісною зрілістю, здатністю до саморегуляції та адекватного сприйняття власної особистості.

Високий показник за шкалою «Самоприйняття» дозволяє зробити висновок, що дисципліновано відповідальні підлітки характеризуються більш позитивним ставленням до себе, здатністю приймати власні індивідуальні особливості та зберігати внутрішню психологічну стабільність. Це свідчить про те, що позитивне самосприйняття виступає важливим чинником формування відповідальної поведінки.

Значущий зв'язок дисциплінарної відповідальності з показником «Орієнтація в часі» (0,69) вказує на здатність підлітків більш усвідомлено ставитися до власного життя, планувати діяльність, враховувати наслідки своїх вчинків та співвідносити теперішні дії з майбутніми результатами. Для підлітків із девіантною поведінкою це є важливим показником, оскільки недостатня орієнтація на майбутнє нерідко пов'язана з імпульсивністю та схильністю до ризикованої поведінки.

Високе навантаження показника «Гнучкість поведінки» (0,66) свідчить про те, що дисциплінарна відповідальність пов'язана зі здатністю адаптувати власну поведінку до вимог ситуації, змінювати способи реагування та обирати більш конструктивні моделі взаємодії. Це дозволяє припустити, що адаптивність є одним із важливих механізмів відповідальної поведінки.

Показник «Підтримка» (0,64) характеризує відносну автономність особистості, незалежність суджень та здатність спиратися на власні внутрішні критерії оцінки поведінки. Це свідчить про те, що дисциплінарно відповідальні підлітки меншою мірою залежать від зовнішнього тиску та здатні контролювати власну поведінку на основі внутрішніх переконань.

Водночас негативний зв'язок дисциплінарної відповідальності з показником «Ціннісна орієнтація» (-0,24) може свідчити про певну суперечливість ціннісної сфери підлітків із девіантною поведінкою. Можливо, дотримання дисциплінарних вимог у частини досліджуваних має переважно зовнішній характер і не завжди супроводжується глибоким внутрішнім прийняттям гуманістичних цінностей.

Особливу увагу привертає структура відповідальності «за себе». Найбільш значущими показниками тут виступають «Сензитивність» (0,75), «Прийняття агресії» (0,71) та «Спонтанність» (0,65). Це свідчить про те, що відповідальність за себе у підлітків із девіантною поведінкою значною мірою пов'язана з емоційною сферою та рівнем саморозуміння.

Високий показник «Сензитивності» свідчить про здатність підлітків усвідомлювати власні емоції, потреби та внутрішні переживання. Це означає, що відповідальність за себе формується через розвиток саморефлексії та емоційної чутливості до власного внутрішнього стану.

Показник «Прийняття агресії» (0,71) вказує на те, що підлітки, які беруть відповідальність за себе, більшою мірою усвідомлюють власні агресивні імпульси та здатні визнавати їх як природну частину людської поведінки. Водночас це не обов'язково означає схильність до агресивної поведінки, а

скоріше свідчить про більш реалістичне сприйняття власних емоцій і внутрішніх конфліктів.

Високий зв'язок зі «Спонтанністю» (0,65) може свідчити про прагнення підлітків до природного самовираження, незалежності та емоційної відкритості. Однак за умов недостатньої саморегуляції така спонтанність може проявлятися у формі імпульсивних вчинків або недостатнього контролю поведінки.

Досить слабкі або негативні зв'язки відповідальності за себе з показниками «Орієнтація в часі» (-0,18), «Синергія» (-0,21), «Уявлення про природу людини» (-0,26) та «Пізнавальні потреби» (-0,27) можуть свідчити про недостатню інтегрованість особистісного розвитку та певну фрагментарність самосприйняття підлітків із девіантною поведінкою.

Найбільш вираженим показником у структурі відповідальності «за іншого» є «Ціннісна орієнтація» (0,93). Такий дуже високий показник свідчить про те, що відповідальність щодо інших людей у підлітків безпосередньо пов'язана з рівнем сформованості гуманістичних цінностей, моральних установок та соціальної спрямованості особистості.

Крім того, значущими для відповідальності за інших є показники «Синергія» (0,55), «Самоповага» (0,47) та «Уявлення про природу людини» (0,45). Це свідчить про те, що здатність підлітків брати відповідальність за інших людей ґрунтується на позитивному ставленні до себе та оточення, здатності до співпраці, прийнятті суперечливості людської природи та прагненні до гармонійних міжособистісних взаємин.

Низькі або негативні зв'язки відповідальності за іншого з показниками «Сензитивність» (-0,28), «Контактність» (-0,23) та «Спонтанність» (-0,07) можуть свідчити про те, що соціальна відповідальність у підлітків із девіантною поведінкою формується переважно на рівні моральних уявлень і цінностей, але не завжди достатньо реалізується у реальній поведінці та емоційній взаємодії.

Загалом результати таблиці свідчать про те, що різні види відповідальності мають неоднакову психологічну основу. Дисциплінарна відповідальність більшою мірою пов'язана з адаптивністю, самоприйняттям та поведінковою регуляцією; відповідальність за себе — з емоційною сферою, саморефлексією та прийняттям власних переживань; відповідальність за інших — із системою цінностей, моральною спрямованістю та гуманістичними установками особистості.

Отримані результати підтверджують, що формування відповідальності у підлітків із девіантною поведінкою потребує комплексного психолого-педагогічного впливу, спрямованого не лише на контроль поведінки, але й на розвиток самосвідомості, ціннісної сфери, емоційної зрілості та здатності до конструктивної соціальної взаємодії.

3.2. Методичні рекомендації з розвитку відповідальності підлітків з девіантною поведінкою

Розвиток відповідальності у підлітків із девіантною поведінкою потребує системного, поетапного та комплексного підходу, який поєднує психолого-педагогічні, корекційні та виховні впливи. Відповідальність у даному контексті доцільно розглядати як інтегративну особистісну якість, що включає дисциплінарний компонент, відповідальність за себе та відповідальність за інших. Відтак, робота має бути спрямована на гармонійний розвиток усіх її складових.

У процесі формування відповідальності рекомендується дотримуватися таких принципів:

- особистісно орієнтований підхід — врахування індивідуальних особливостей підлітка, рівня його самосвідомості та мотивації;
- принцип позитивної підтримки — акцент на успіхах і ресурсах, а не лише на порушеннях поведінки;

- системність і послідовність — регулярна робота без епізодичних впливів;
- партнерська взаємодія — залучення підлітка до спільного визначення цілей змін;
- принцип соціальної значущості — формування відповідальності через реальні життєві ситуації.

Основні напрями розвитку відповідальності

1. Розвиток дисциплінарної відповідальності

Метою є формування здатності підлітка дотримуватися правил, виконувати обов'язки та контролювати власну поведінку.

Можливі методи:

- чітке визначення правил поведінки у навчальному закладі та групі;
- використання системи короткострокових і досяжних завдань;
- метод «природних наслідків» (усвідомлення наслідків власних дій);
- ведення індивідуального «щоденника відповідальності»;
- позитивне підкріплення конструктивної поведінки.

2. Розвиток відповідальності за себе

Мета — формування внутрішнього локусу контролю, саморефлексії та здатності усвідомлювати власні емоції і поведінкові реакції.

Можливі методи:

- тренінги самопізнання та розвитку рефлексії;
- вправи на усвідомлення «Я-висловлювань»;
- розвиток навичок постановки особистих цілей;
- обговорення життєвих ситуацій із аналізом власної ролі;
- психотехніки розвитку емоційної саморегуляції (дихальні вправи, релаксація).

Особливу увагу слід приділяти формуванню у підлітка розуміння зв'язку між власними діями та їх наслідками.

3. Розвиток відповідальності за інших

Мета — формування соціальної зрілості, емпатії та здатності враховувати інтереси інших людей.

Можливі методи:

- групові форми роботи (тренінги, рольові ігри);
- вправи на розвиток емпатії («постав себе на місце іншого»);
- участь у соціально корисній діяльності (волонтерство, групові проєкти);
- обговорення морально-етичних дилем;
- формування навичок конструктивного вирішення конфліктів.

Психокорекційна робота з девіантними проявами

З огляду на результати емпіричних досліджень, важливим є подолання таких труднощів: імпульсивності та низького самоконтролю; емоційної нестабільності; недостатньо сформованої ціннісної системи; зовнішнього локусу контролю у складних життєвих ситуаціях.

Для цього ми рекомендуємо застосовувати: когнітивно-поведінкові техніки; тренінги емоційної регуляції; методи моделювання соціально прийнятної поведінки; індивідуальне психологічне консультування.

Ефективною формою є соціально-психологічні тренінги, спрямовані на: формування відповідальної поведінки в групі; розвиток комунікативних навичок; підвищення рівня самосвідомості; корекцію деструктивних моделей взаємодії.

Крім того, рекомендуємо включати вправи на зворотний зв'язок, групові обговорення та аналіз реальних життєвих ситуацій.

Розвиток відповідальності буде більш ефективним за умови узгодженості дій дорослих оточення підлітка.

Рекомендується: єдина система вимог у школі та сім'ї; регулярний обмін інформацією між педагогами та батьками; залучення батьків до корекційних програм; навчання дорослих методам конструктивного спілкування з підлітками.

Висновки до третього розділу

У межах даного підрозділу було здійснено комплексний аналіз емпіричних показників, що характеризують особливості відповідальності підлітків із девіантною поведінкою, а також її взаємозв'язок із особистісними характеристиками, показниками суб'єктивного контролю, міжособистісної взаємодії та самоактуалізації. Отримані результати дозволили розкрити багаторівневу структуру відповідальності як інтегративного особистісного утворення та визначити специфіку її прояву у досліджуваній вибірці.

Встановлено, що відповідальність підлітків має складну внутрішню організацію і включає взаємопов'язані компоненти, серед яких дисциплінарний, особистісний (відповідальність за себе) та соціальний (відповідальність за інших) рівні. Кожен із цих компонентів має власні психологічні детермінанти та по-різному пов'язаний із характеристиками особистісного розвитку.

Результати кореляційного та факторного аналізу свідчать про наявність стійких статистично значущих зв'язків між показниками відповідальності та характеристиками самоактуалізації, локусу контролю, міжособистісної взаємодії й особистісних рис. Це підтверджує, що відповідальність не є ізольованою якістю, а формується в контексті загальної системи особистісної організації підлітка.

Виявлено, що дисциплінарна відповідальність переважно ґрунтується на адаптивності, саморегуляції, гнучкості поведінки та здатності до самоприйняття. Відповідальність за себе значною мірою пов'язана з емоційною сферою, чутливістю до власних переживань, спонтанністю та здатністю до саморефлексії. Водночас відповідальність за інших визначається насамперед системою ціннісних орієнтацій, моральними установками та здатністю до соціальної взаємодії.

Особливістю отриманих результатів є поєднання у структурі відповідальності підлітків із девіантною поведінкою як адаптивних, так і

дезадаптивних тенденцій. З одного боку, у них зберігається потенціал до соціальної адаптації, розвитку самоконтролю та формування відповідальної поведінки. З іншого боку, виявлено недостатню узгодженість ціннісної сфери, емоційної регуляції та саморефлексії, що може зумовлювати прояви девіантної поведінки.

Отримані дані дозволяють зробити висновок про те, що розвиток відповідальності у підлітковому віці потребує комплексного підходу, спрямованого на гармонізацію особистісної структури, формування внутрішнього локусу контролю, розвиток емоційної зрілості та ціннісної сфери. Це створює підґрунтя для подальшої розробки психокорекційних і профілактичних програм, орієнтованих на зниження рівня девіантних проявів та підвищення соціальної адаптації підлітків.

ВИСНОВКИ

1. Констатовано, що психологічні особливості підлітків із девіантною поведінкою являють собою складний комплекс емоційних, мотиваційних, когнітивних, комунікативних і особистісних характеристик, що формуються під впливом несприятливих соціально-психологічних умов. Для таких підлітків характерними є емоційна нестійкість, агресивність, порушення самооцінки, недостатній розвиток моральної свідомості, труднощі соціальної адаптації та схильність до імпульсивної поведінки. Розуміння зазначених особливостей має важливе значення для організації психологічної профілактики, корекції та психолого-педагогічного супроводу підлітків із девіантною поведінкою, оскільки дозволяє визначити основні напрями формування соціально прийнятних моделей поведінки, розвитку емоційної саморегуляції та успішної інтеграції особистості у суспільство.

2. здійснено комплексний аналіз емпіричних показників, що характеризують особливості відповідальності підлітків із девіантною поведінкою, а також її взаємозв'язок із особистісними характеристиками, показниками суб'єктивного контролю, міжособистісної взаємодії та самоактуалізації. Отримані результати дозволили розкрити багаторівневу структуру відповідальності як інтегративного особистісного утворення та визначити специфіку її прояву у досліджуваній вибірці.

Встановлено, що відповідальність підлітків має складну внутрішню організацію і включає взаємопов'язані компоненти, серед яких дисциплінарний, особистісний (відповідальність за себе) та соціальний (відповідальність за інших) рівні. Кожен із цих компонентів має власні психологічні детермінанти та по-різному пов'язаний із характеристиками особистісного розвитку.

Результати кореляційного та факторного аналізу свідчать про наявність стійких статистично значущих зв'язків між показниками відповідальності та характеристиками самоактуалізації, локусу контролю, міжособистісної

взаємодії й особистісних рис. Це підтверджує, що відповідальність не є ізольованою якістю, а формується в контексті загальної системи особистісної організації підлітка.

Виявлено, що дисциплінарна відповідальність переважно ґрунтується на адаптивності, саморегуляції, гнучкості поведінки та здатності до самоприйняття. Відповідальність за себе значною мірою пов'язана з емоційною сферою, чутливістю до власних переживань, спонтанністю та здатністю до саморефлексії. Водночас відповідальність за інших визначається насамперед системою ціннісних орієнтацій, моральними установками та здатністю до соціальної взаємодії.

Особливістю отриманих результатів є поєднання у структурі відповідальності підлітків із девіантною поведінкою як адаптивних, так і дезадаптивних тенденцій. З одного боку, у них зберігається потенціал до соціальної адаптації, розвитку самоконтролю та формування відповідальної поведінки. З іншого боку, виявлено недостатню узгодженість ціннісної сфери, емоційної регуляції та саморефлексії, що може зумовлювати прояви девіантної поведінки.

Отримані дані дозволяють зробити висновок про те, що розвиток відповідальності у підлітковому віці потребує комплексного підходу, спрямованого на гармонізацію особистісної структури, формування внутрішнього локусу контролю, розвиток емоційної зрілості та ціннісної сфери. Це створює підґрунтя для подальшої розробки психокорекційних і профілактичних програм, орієнтованих на зниження рівня девіантних проявів та підвищення соціальної адаптації підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н.В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.В. Абдюкова. - К., 2020. – 16 с.
2. Алексєєва Ю.А. Розвиток моральної самосвідомості підлітків у процесі індивідуального консультування. Міжнародна науково–практична конференція „Формування духовно–моральних цінностей у дітей та молоді” 21 – 22 жовтня 2024 р. – Київ – Вінниця, 2024. – С. 33 – 39.
3. Балл Г.О. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології. Психологія і суспільство. – 2024. - №4. – С. 60-74.
4. Барко В.І., Кондратьєв П.Я. Діяльність співробітників оперативних підрозділів міліції та психологічна готовність до неї. "Теорія та практика застосування чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства у сучасних умовах". Тези доповідей науково-практичної конференції (25 квітня 2022 р.). – Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2022. – С. 192–194.
5. Боришевський М.Й. Екстраполяція теоретичних принципів психологічної науки у контекст практичної психології. Актуальні проблеми практичної психології [Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції]. – Херсон, 2019. – С.113-120.
6. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Методика та організація наукових досліджень з психології. – Київ, «Центр учбової літератури», 2018. – 357 с.
7. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. - К., 2023.
8. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку “Я-образу” акцентуйованих підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» - К., 2019. – 16 с.
9. Ван Джун. Особливості соціалізації молодшого підлітка : матеріали Всеукраїнської конференції молодих науковців «Розквітання» [«Теоретичні та

- практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості»], (Одеса 26 квітня 2018 р.). - С. 24-26.
10. Ван Джун. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка / Ван Джун, Будіянський М.Ф. // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2019. – № 1–2. – С. 191-195.
 11. Велитченко Л.К. Суб'єкт і його атрибутивні категорії. Наука і освіта. - №4-5. – 2020. – С.69-73.
 12. Велитченко Л.К. Системний механізм змін особистості в інтерактивних взаєминах. Трансформація соціально-політичних та економічних змін. – Чернівці, 2020. –С. 48-60.
 13. Гнєзділов Д.Ю. Проблема емпатії в психологічній науці. Вісник Одеського національного університету. – Том 15. - Випуск 4, Психологія. – 2019. – С.33-39.
 14. Гнєзділов Д.Ю. Психологічна структура емпатії. Вісник Одеського національного університету. – Том 16. – Випуск 12, психологія. – С.34-41.
 15. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. – Тернопіль: Економічна думка, 2022. – 186 с.
 16. Зозуля О.В., Маковеева С.В. Гендерні відмінності в прояві відповідальності в студентів-психологів. Наука і освіта. – 2023. - №1-2. – С. 35-40.
 17. Кочарян І.О. Психологічна корекція особистісного симптомокомплексу відповідальності. Вісник ОНУ. – 2021. – Т.15. – Вип.4. – С. 108 – 117.
 18. Кордунова Н.О. Психологічні особливості становлення духовних цінностей старшокласників у процесі спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». - К., 2020. – 20 с.
 19. Кошлань І.Г. Психологічні особливості емоційності підлітків та стилі сімейного виховання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». - Одеса, 2019. – 20 с.
 20. Корольчук М.С. Психодіагностика / Корольчук М.С., Осьодло В.І. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2024. – 400 с.

- 21.Криволапчук В.О. Діагностика професійно-важливих якостей керівника органів внутрішніх справ /В.О. Криволапчук, В.І. Барко, І.В.Клименко. – К., 2021. – 437с.
- 22.Кузікова С.Б. Корекція Я-концепції як умова подолання конфліктності у підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – К., 2019. – 20 с.
- 23.Купалова Г.І. Теорія економічного аналізу: навч. посіб. - К.: Знання, 2019. - 639 с.
- 24.Лефтеров В.О. Експериментальне дослідження впливу психологічного тренінгу на особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності. Психологічне здоров'я і благополуччя людини: теоретико-методологічний аналіз, емпіричні дослідження: Монографія / За заг. ред. канд. психол. наук, доцента А.В. Гордєєвої, канд. психол. наук, доцента А.О. Кацєро. – Донецьк: ООО «Східний видавничий дім», 2023. – С. 257-277.
- 25.Лєпїхова Л.А. Значення соціально-психологічної компетентності в реалізації життєвих домагань. Педагогіка і психологія.– 2024. – №3. – С.77-85.
- 26.Лось О.М. Екзистенціальні детермінанти феномену вигорання / О.М.Лось//Актуальні проблеми практичної психології [Матеріали Міжнар.наук.-практ.конференції][23-24 квітня 2019р., Херсонський держ. університет].- Херсон, 2019. – С.694-700.
- 27.Максименко С.Д. Основи генетичної психології. – К., 2019. – 218 с.
28. Максименко С.Д. Рефлексія проблем розвитку в психології. Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2021. – Вип. 21. – С.1-24.
29. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [в 2 т.] – К.: Форум, 2022. Т.1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 319 с.
- 30.Мазоха І.С. Особливості суб'єктивного контролю в осіб з високим та низьким рівнем агресивності. Наука і освіта. – 2024. - №6-7. – С.160-162.
- 31.Малигіна Г.С. Відповідальність особистості як загальнопсихологічна проблема. Вісник ОНУ імені І.І.Мечникова. – 2019. – Т.18. Вип. 4(30) Психологія. – С. 196-202.

- 32.Малигіна Г.С. Диференціальний підхід до вивчення відповідальності як особистісної властивості. Науковий вісник ПУДПУ ім. К.Д.Ушинського. – 2024. - №1-2. – С.84-91.
- 33.Носенко Е. Л. Особистісні ознаки психологічного благополуччя і перспективи дослідження феномену у соціальному контексті. Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. – 2019, 254 с.
- 34.Патинок О.П. Відповідальність у структурі професійної моделі соціального працівника. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2025. – №3. – С.49-57.
- 35.Прудка Л.М. Професійна стійкість, як складова частина психічної стійкості особистості. Вісник Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. – 2019. – Т.18. Вип. 22(3). – С. 44-49.
- 36.Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. – 575 с.
- 37.Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія]. Івано-Франковськ: Місто НВ, 2021. – 280 с.
- 38.Татенко В.А. Проблема розвитку суб'єктивних механізмів психічної активності в онтогенезі. Міжнародні наукові Костюківські читання. 9-11 червня 2022 р. Т.1. С.76-77.
- 39.Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології:[Матеріали Всеукраїнської науково практичної конференції], [Київ, 22 листопада 2023] За наук. ред. Л.І. Мороз. – К.: КІВС, 2023. – 456с,
- 40.Титаренко Т.М. Буденний досвід як матеріал особистісного самоосмислювання. Психологія. – 2020. - вип. 1(8). - С.26- 33.
- 41.Цілінко І.О. Дослідження моральної сфери студентів ВНЗ. Вісник ОНУ. – 2019. – Т.18. – Вип. 22 (3). – С.207-216.
- 42.Яценко Т.С. Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах. Наука і суспільство. – 2004. - №4. – С.37-60.

43. Allred K.D., Smith T.W. The Hardy Personality: Cognitive and physiological responses to evaluative threat // *Journal of Personality & Social Psychology*. – 1989. – Feb. – Vol. 56. – N2. – P. 257 – 266.
44. Brooks R.B. Children at risk: Fostering resilience and hope. (abstract) // *American Journal of Orthopsychiatry*. – 1994. – Oct. – Vol. 64. – N 4. – P. 545 – 553.
45. Browne M.W. Alternative ways of assessing model fit / M.W. Browne, R. Cudeck // *Testing structural equation models* / K.A. Bollen, J.S. Long. - Newbury Park, CA: Sage, 1993. – P. 136–162.
46. Cattell R.B., Eber H.W., Tatsuoka M.M. Handbook for the sixteen personality factor Questionnaire (16PF). Champaign, Illinois: IPAT, 1970 – 388p.
47. Clarke D.E. Vulnerability to stress as a function of age, sex, locus of control, Hardiness and Type A personality // *Social Behavior and Personality*. – 1995. – Vol. 23. – N 3. – P. 285 – 286.
48. Dictionary of behavioral science. N.Y., 1973. — 478 p.
49. Dorsch D. Psychologisches Wörterbuch. Bern, 1976. — 774 p.
50. Diener E., Emmons R.A., Larsen R.J., Griffin S. The Satisfaction With Life Scale // *J. of Personality Assessment*. 1985. Vol.49. №1. P.71-75.
51. Evan, D.R., Pellizzari J.R., Culbert B.J., Metzen M.E. Personality, marital, and occupational factors associated with quality of life // *Journal of Clinical Psychology*. – 1993. – Jul. – Vol. 49. – N 4. – P. 477 – 485.
52. Florian V., Mikulincer M., Taubman O. Does hardiness contribute to mental health during a stressful real-life situation? The roles of appraisal and coping // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1995. – Apr. 68. – 4. – P. 687 – 695.
53. Gable S., Haidt J. What (and Why) Is Positive Psychology? // *Review of General Psychology*. 2005. Vol.9. №2. P.103-110.
54. Huang C. Hardiness and stress: A critical review // *Maternal-Child Nursing Journal*. – 1995. – Jul-Sep. – Vol.23. – N 3. – P. 82 – 89.
55. Hair J. F. Multivariate Data Analysis 2010 Pearson• Prentice Hall New Jersey 816 pp

- 56.Sharpley Ch.F., Dua J.K., Reynolds R., Acosta A. The direct and relative efficacy of cognitive hardiness, a behavior pattern, coping behavior and social support as predictors of stress and ill-health // Scandinavian Journal of Behavior Therapy. – 1999. – 1. – P. 15 – 29.
- 57.Kafka G.J. The construct validity of Ryffs scales of psychological well-being (SPWB) and their relationship to measures of subjective well-being // Social Indicators Research. 2002. Vol. 57. P. 171-190.
- 58.Kline R.B., Principles and Practice of Structural Equation Modeling (2nd Edition ed.). New York: The Guilford Press. – 427p.
- 59.Karl Pearson ."Notes on regression and inheritance in the case of two parents," Proceedings of the Royal Society of London, 58 : 240–242.
- 60.Hu, L.T. and Bentler, P.M. (1999), "Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives," Structural Equation Modeling, 6 (1), 1-55.
- 61.Jöreskog, K. and Sörbom, D., LISREL 8: Structural Equation Modeling with the SIMPLIS Command Language. Chicago, IL: Scientific Software International Inc. 226 pages
- 62.LaGreca G.The Psychosocial factors in surviving stress. Special Issue: Survivorship: The other side of death and dying. – Death studies, 1985. – Vol. 9. – N 1. – P. 23 – 36.
- 63.Leak G.K., Williams D.E. Relationship between social interest, alienation, and psychological hardiness. Individual Psychology // Journal of Adlerian Theory Research and Practice. – 1989. – Sept. – N 3. – P. 369 – 375.
- 64.Lee H.J. Relationship of Hardiness and current life events to perceived health in rural adults // Research in Nursing and Health. – 1991. – Oct. – Vol. 14. – N 5. – P. 351 – 359.
- 65.Lyubomirsky S., Lepper H. A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation//Social Indicators research. 1999. Vol.46, №2. P.137-155.
- 66.Reports. – 1989. – Aug. – Vol. 65. – N1. – P. 339 – 345.

67. Rhodewalt Fr., Agustsdottir S. On the relationship of hardiness to the Type A behavior pattern: Perception of life events versus coping with life events // *Journal of Research in Personality*. – 1989. – Jun. – Vol. 18. – N2. – P. 211 – 223.
68. Rush M.C., Schoael W.A., Barnard S.M. Psychological resiliency in the public sector: "Hardiness" and pressure for change // *Journal of Vocational Behavior*. – 1995. – Feb 46(1). – P. 17 – 39.
69. Ryff C. The structure of psychological well-being revisited // *J. of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719-727.
70. Ryff C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. /C. Ryff. // *J. of Personality and Social Psychology*. 1989. Voi. 57. P. 169-181.
71. Scheier M.F., Carver Ch.S. Dispositional optimism and physical well being: The influence of generalized outcome expectancies on health. Special Issue: Personality and Physical Health // *Journal of Personality*. – 1989. – Jun. – Vol. 55. – N 2. – P. 169 – 210.
72. Sheppard J.A., Kashani J.H. The Relationship of Hardiness, Gender, and Stress to Health Outcomes in Adolescents // *Journal of Personality*. – 1991. – Dec. – Vol. 59. – N 4. – P. 747 – 768.
73. Siddiqua S.H., Hasan Q. Recall of past experiences and their self-evaluated impact on hardiness-related characteristics // *Journal of Personality & Clinical Studies*. – 1998. – Mar-Sep. 14 (1-2). – P. 89 – 93.
74. Solcava I., Sykora J. Relation between psychological Hardiness and Physiological Response // *Homeostasis in Health & Disease*. – 1995. – Feb. – Vol. 36. – N 1. – P. 30 – 34.
75. Solcova I., Tomanek P. Daily stress coping strategies: An effect of Hardiness // *Studia Psychologica*. – 1994. – Vol 36. – N 5. – P. 390 – 392.
76. Springer K. W. An assessment of the construct validity of Ryff's scales of psychological well-being: Method, mode, and measurement effects // *Social Science Research*. 2006.

- 77.Shuller I.S., Comunian A.I., Cross-Cultural Comparison of Arousability and Optimism Scale (AOS) /I.S. Shuller, A.I. Comunian //18th International Conference of Stress and Anxiety Research Society.– Dusseldorf, 1997/
- 78.Folkman S., Lazarus R.S., Pimley S., Novasek J. Age differences in stress and coping processes //Psychology and Aging. - 1987. - Vol.2, N.4. - P. 106-11
- 79.Van Dierendonck D. The Construct Validity of Ryffs Scales of Psychological Well-Being and Its Extension With Spiritual Well-Being//Personality and Individual Differences. 2004. Vol.36. P. 629-643.
- 80.Wiebe D.J. Hardiness and stress moderation: A test of proposed mechanisms // Journal of Personality and Social Psychology. – 1991. – Jan. – Vol. 60. – N 1. – P. 89 – 99.